

परिच्छेद : एक

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

नेपाली जनताको प्रति व्यक्ति आय र उपभोग दुवैलाई हेर्ने हो भने शहरी क्षेत्रमा भन्दा ग्रामिण क्षेत्रमा गरिवी व्यापक रहेको छ। पहाडी क्षेत्रमा बसोवास गर्ने मानिस हरूको मुख्य पेशा कृषि नै हो कृषि क्षेत्र करिव सम्पूर्ण जनताको मुख्य आर्थिक पेशा मात्र नभई देशको आर्थिक आय आर्जनको मुख्य मेरुदण्ड रहेको छ। देशमा निम्न आर्थिक वृद्धिदर र बढ्दो जनसंख्याको चापका साथै पुँजीको असमान वितरणको कारणले गर्दा लगभग ४९% जनता गरिवीको रेखामुनि रहेका छन्। असमान भूमिवितरण र ससाना टुकामा घेरिएर रहेका भूभागले गर्दा भूमिमाथि आधुनिक प्रविधि लागू गर्न नसक्नुको कारणले गर्दा भूमिको क्षमता अनुरूप पनि उत्पादन हुन सकिरहेको छैन। कृषि उत्पादकत्व बढाउनु कृषि विकासको मुख्य उद्देश्य हो। तर यसको साथै कृषि उत्पादन नै नेपालको अर्थ व्यवस्थाको मूल आधारशिला भएको हुनाले कृषि विकासमा अपनाइने विविध कार्यक्रमले देशको सम्पूर्ण अर्थव्यवस्थामा नै प्रत्यक्ष असर पर्दछ। अर्थात् कृषि विकास निति तर्जुमा गर्दा कृषि उत्पादन बढाउने लक्ष्यका साथै रोजगारीको समस्या, क्षेत्रीय तथा व्यक्तिगत दुवै स्तरमा आयको समुचित वितरण व्यवस्था र दिर्घकालिन दृष्टि वा जमिनको वैज्ञानिक उपयोग तथा प्राकृतिक वनस्पतिको आवश्यक सन्तुलन तथा संरक्षण जस्ता आधारभुत नितिका कुराहरुमा ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ। कृषि उत्पादन स्थायी रूपमा वृद्धि गर्दै लैजान प्रविधिक आर्थिक सामान्य प्रशासनिक आवश्यकता पुरा गर्नले मात्र पर्याप्त हुदैन। यो आवश्यकता प्रयोगमा ल्याउन कृषिको लगनशीलता र बढी मेहनतको आवश्यकता पर्दछ। यसका लागि कृषक समूहहरुलाई प्रोत्साहित गरिनु पर्दछ।

नेपालमा उपलब्ध श्रोत र साधनलाई सुनियोजित ढङ्गले उपयोगमा ल्याई आर्थिक विकास गर्ने धारणा पहिलेदेखि नै राखिए पनि २०१३ सालपछि नेपालमा योजनाको थालना भयो। पहिलेका ३ वटा राष्ट्रिय योजनाहरु (२०१३-२०२७) मा कृषि सम्वन्धि विकास गर्न जे जति लक्ष्य लिइएको थियो त्यस अनुसार विकास हुन नसकेता पनि पहिले भन्दा धेरै भएको छ। यसपछिका पञ्चवर्षिय योजनाहरुमा कृषिलाई बढी प्राथमिकता दिदै गयो।

सातौ योजना मा (२०४२-०४७) कुल रकम मध्ये ३४.३% कृषि सिचाई तथा वनमा खर्च गर्ने भनि रकम छुट्टयाइएको थियो । भने आठौ पञ्च वर्षीय योजना (२०४९-०५०) मा आएर कृषि सिचाई तथा वनमा निजी क्षेत्रबाट २५.२% र सरकारी क्षेत्रबाट २६.८% रकम खर्च गर्ने लक्ष्य लिइएको छ (राष्ट्रिय योजना आयोग , २०५०:३) ।

नेपालको परिप्रेक्ष्यमा दिगो कृषि विकासलाई कृषि नितिको मुख्य आधारको रूपमा लिइएको छ । १९८० को अन्त्य देखि यता विकासोन्मुख मुलुकहरुमा कृषि प्रसारका विभिन्न समूह प्रणाली प्रयोगमा आएको छ । नेपालमा १९८८/८९ मा विस्तित समूहगत कृषि प्रसार प्रणालीको परिकल्पना गरी कार्यन्वयन भएको छ । गरिवी निवारण, खाद्य सुरक्षा, रोजगारी तथा आयमा वृद्धि गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकारले आफ्नो लगानी तथा विदेशी सहयोगमा विभिन्न आयोजनाहरु नेपालको विभिन्न ग्रामीण क्षेत्रमा सञ्चालन गर्दै आएको छ । हाम्रो जस्तो मुलुकमा विकासको लागि छुट्टाइएको बजेट पर्याप्त नभएको अवस्थामा स्थानिय विकासको गतिलाई तिव्र पार्न जनसहभागीताको महत्व आति नै रहेको छ । यस्तो अवस्थामा कृषकहरुको सानो सानो समूहनै कृषि प्रसारको सशक्त माध्यम वन्न सक्छ र ती समूहहरुको सवलीकरण सुदृढिकरण नै दिगो विकासको लागि सहयोग वन्न सक्दछ । दशौ पञ्चवर्षीय योजनादेखि कृषि प्रविधिहरु कृषक समूहको माध्यमबाट लैजाने निति लागु गरिएको छ । यसरी कृषक समूहमार्फत कृषि प्रसारको अभ्यासले कृषकहरुमा कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्ने विषयमा अध्ययन गर्ने उद्देश्यले यो शोध गरिएको हो ।

१.२ समस्याको कथन

नेपाल एउटा कृषिप्रधान भएकोले यहाँको अर्थतन्त्र कृषिमानै आधारित छ । देशका कृषिमा आधारित उद्योगहरुका लागि कच्चा पदार्थ उत्पादन गर्ने मात्र नभएर बाहिरी निर्यात गर्ने कच्चा पदार्थ पनि नेपालको कृषि उत्पादनबाट प्राप्त भइरहेको छ । देशको कुल राष्ट्रिय उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान ६०% रहेएको छ । देशको कुल जनसंख्या मध्य ८१% रोजगारी यस क्षेत्रबाटै उपलब्ध गराइराखेको तथा निकाशी को ६०% हिस्सा समेत यसै क्षेत्रले ओगटेको कारणबाट उत्पादन आय र रोजगारमा अभिवृद्धि गर्ने एउटा प्रभावकारी श्रोत कृषि नै रहेको तथ्य स्पष्ट हुन आउछ । नेपालको धेरै जसो कृषि उत्पादन योग्य जमिन सिचाई सुविधाबाट टाढा रहनु परेकोले मनसुनको भरमा खेति लगाउन पर्ने हुन्छ । जुन

निश्चित हुदैन । केवल तराइको १३% भुभागमा मात्र सिचाई सुविधा उपलब्ध छ भने पहाडी क्षेत्रमा पाखावारीमा नभई खेतको केही भागमा सिंचाइ हुन्छ (रावल, २०६५ : १५) ।

नेपालको अधिकांश जनताको आधार रोजगारी को एउटै श्रोत कृषि भएको र गरिबी कृषि क्षेत्रमा नै व्याप्त रहेको छ । त्यसैले अधिकांश गरिव जनतको जीवनस्तर उठाउन कृषि क्षेत्रलाई नै विकसीत गरी अगाडी बढाउनु पर्ने हुन्छ । कृषि क्षेत्रका विकास देशको औद्योगिक र निकासी क्षेत्रको विकासको लागि पनि योजना कालहरूमा सैद्धान्तिक दृष्टिकोणले उच्चतम प्राथमिकता पाउन सकेको भएता पनि राष्ट्रिय लगानी तथा विनियोजनको ढाँचालाई वस्तुगत तथ्यको आधारमा केलाएर हेर्दा कृषि क्षेत्रमा अन्य क्षेत्रहरूको तुलनामा बढी लगानी हुन नसकेको तथ्य अगाडि आउँदछ । ग्रामीण समुदायमा कृषि विकासमा प्रविधि तथा प्रसारलाई अभै प्रभावकारी रूपमा पुऱ्याउन नसकेको देखिन्छ ।

कुल क्षेत्रफलमध्ये २२८० हेक्टर जमिनमा खेतियोग्य रहेको मुख्य पेशा कृषि नै रहेको छ । यहाँको कृषक समूहको परम्परागत कृषि प्रणालीलाई अंगाल्दै आएको र गुजारा प्रकारको कृषि प्रणाली रहेको सिंचाइको उचित प्रबन्ध नभएको, उपयुक्त कृषि प्रणालीको ज्ञानको कमी, जग्गा जमिनको असमान विवरण, यातायतको असुविधा, बजारको अभाव जस्ता प्रमुख समस्याहरूयहाँ देखिन्छन् । उन्नत प्रविधिको युगमा आएर पनि यहाँको कृषि उत्पादनमा स्थानीय औजारहरूको बढी प्रयोग भई रहेको छ । यस अध्ययनमा त्यहाँको उत्पादनमा कृषक समूहको भूमिका कस्तो छ उनीहरूको भूमिका अनुसार कृषि प्रणाली र कृषक समूह बीच कस्तो सम्बन्ध छ आदि वारे अध्ययन गरी समस्याको जानकारी हासिल गर्न सक्दो प्रयास गरिएको छ ।

यस अध्ययनले निम्न समस्याका समाधान खोजेको छ ।

- १) कृषि सेवा प्रसारमा समूह प्रणाली किन प्रयोग हुन थाल्यो ?
- २) समूह प्रणालीका माध्यमबाट कृषि सेवा टेवा कति प्रभावकारी भएको छ ?
- ३) समूह प्रणालीको सेवा पद्धतिले किसानको सन्तुष्टी बढाउन कसरी सघाएको छ ?
- ४) समूह निर्माण र परिचालनका गतिशिलता के के हुन् ?
- ५) कृषक समूह र कृषि प्रणाली बीचको अन्तर सम्बन्ध कस्तो प्रकारको छ ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

मूल रूपमा नेपालमा कृषि विकासकालागि कृषि सेवा प्रसारमा समूह प्रणालीले देखाएको प्रभावकारिताको अध्ययन गर्ने उद्देश्य रहेको छ । यस मूल उद्देश्य प्राप्तिका लागि अनुसन्धानका निम्नानुसार विशिष्ट उद्देश्य रहेका छन् ।

१. कृषि सेवा प्रसारमा समूह प्रणालीको सान्दर्भिकता अध्ययन गर्ने ।
२. समूह प्रणालीको माध्यमबाट कृषि सेवा टेवाको प्रभावकारीता खोजी गर्ने ।
३. समूह प्रणालीको सेवा पद्धति र किसानको सन्तुष्टि बीचको अन्तरसम्बन्ध विश्लेषण गर्ने ।

१.४ अध्ययनको महत्व

नेपालका असंख्य जनता कृषिमा नै आश्रित छन् । त्यसैले यस क्षेत्रको अध्ययन एउटा महत्वपूर्ण अध्ययन हो । विगतका कृषक समूहहरु लक्ष्य अनुरूप गठन भएन । समूहमा वस्ने कृषकलाई समूहको आवश्यकता नै बोध नभै गठन भएकाले प्राय समूहहरु गठन हुने र प्रभावकारि रूपमा संचालन नभै विघटन हुने वा निष्क्रिय रहने देखियो । समूहको अवस्था आंकलन हुने खालका विवरणहरु अध्यावधिक गर्ने कार्यमा निष्क्रियता आयो जसको कारणले हाल सम्म कति समूहहरु गठन भए, कति सक्रिय छन् कति निष्क्रिय छन् वा अवस्था के छ भन्ने कुराको जानकारी पाउन कठिन भयो । नेपाल भौगोलीक विकटता भएको देश भएकोले यहाँको कृषकलाई कुनै पनि किसिमको कृषि सेवा टेवा पुऱ्याउन व्यक्तिगत रूपमा कठिन भएको छ । खास गरेर कृषि क्षेत्रमा कृषि कार्यकर्ताले कृषकहरूसंग व्यक्तिगत सम्पर्क कायम गर्न अत्यन्त कठिन र खर्चिलो हुने देखिएको छ । त्यसै कारणले कृषक समूहको महत्व बढ्दै गएको पाइन्छ । कृषक समूह पद्धति कृषि प्रचार कार्यक्रमको प्रमुख रणनीति हो । नेपालको कृषि प्रसार पद्धतिको प्रमुख आधार नै कृषक समूह हो । कृषि विकासका लागि प्रविधि हस्तान्तरण गर्न यस्ता कृषक समूह निकै उपयोगी हुन्छन् । यस्ता समूहको सक्रियता र संस्थागत विकासबाट नै प्रविधि हस्तान्तरण प्रभावकारि हुन गई कृषि विकासमा टेवा पुग्न सक्छ । त्यसै गरि कृषक समूह र कृषि प्रणालीका वारेमा बुझ्न चाहनेहरु लागि यो अनुसन्धान महत्वपूर्ण हुनेछ । कृषक समूहको सामाजिक आर्थिक शैक्षिक स्तरमा कसरि

परिवर्तन भएको छ भन्ने जानकारी लिन चाहनेहरूका लागि पनि यो सोधपत्रले महत्व राख्ने छ । यस अध्ययनमा कृषक समूह र कृषि प्रणालीको महत्व यसप्रकार छ ।

१. परिलक्षित समूहलाई उत्प्रेरणा र सरोकार निकायलाई योजना तर्जुमा तथा कार्यन्वयनमा सहयोग गर्नेछ ।
२. यो अध्ययनबाट कृषक समूह र कृषिप्रणाली वारे बुझ्न चाहने व्यक्ति, संस्था योजनाकर्ता आदिलाई सहयोग मिल्नेछ ।
३. अध्ययन क्षेत्रका कृषक समूहको कृषि प्रणाली के कस्तो भूमिका रहेको थाहा पाउन सकिन्छ ।

१.५ अध्ययनका सिमाहरु

प्रत्येक अध्ययन अनुसन्धानको आ-आफ्नो सीमा हुने भएकोले त्यहि सीमाको आधारमा अध्ययनलाई सीमावद्ध गर्नुपर्ने आफ्नै खालको आवश्यकता हुन्छ । यस अध्ययन वालिङ्ग नगरपालिका वडा नं. २, ६, ८ स्थित स्थायी वसोवास गरेका स्थानिय कृषक समूह हुने छन् । जो लामो समयदेखि सामुहिक व्यवसायीक कृषिलाई नै आफ्नो प्रमुख पेशाको रुपमा अवलम्बन गरी आएका छन् । उनीहरूको सामाजिक आर्थिक शैक्षिक पक्षमा परेको प्रभाववारे अध्ययन गरिनेछ । यो अध्ययनमा यस क्षेत्रमा व्यवसायीक कृषि प्रणाली अपनाएका कृषक समूह नै अध्ययनको केन्द्रविन्दु हुने छन् । यस अध्ययनको सीमाहरु निम्न छन् ।

१. यो अध्ययन विशेष गरि कृषक समूह प्रणाली र आधुनिक व्यवसायीक रुपमा केन्द्रित रहि गरिएको हुनाले परम्परागत रुपमा संचालीत कृषि प्रणाली व्यवसायसंग मेल नखान सक्छ ।
२. यो अध्ययन सिमित समय खर्च स्रोत साधनबाट गर्नुपर्ने भएकोले अनुसन्धानलाई आवश्यक पर्ने सामग्रीहरूको अभावमा पनि बढी वर्णनात्मक विश्लेषणात्मक बनाउन खोजिने छ ।
३. कृषि प्रणाली अन्तर्गत समूहगत कृषि प्रणाली हुनेछ ।
४. स्याङ्गजा जिल्ला अन्तर्गत गठित तरकारी समूहहरूको अध्ययन अवलोकन गरिनेछ ।
५. नेपाल सरकार तथा यस मातहतका कार्यलयको प्रतिवेदन आधारभुत सर्वेक्षण फारम उत्पादन रेकर्ड वार्षिक आधारभुत तथ्याङ्क फारम अध्ययन अवलोकन गरिनेछ ।

६. छनौट भएका कृषक समूहका सदस्यहरूसंग प्रश्नावली तथा उनीहरूको क्रियाकलावारे अध्ययन अवलोकन गरिने छ ।

१.६ अध्ययनको संगठन

यस अध्ययनलाई सातवटा परिच्छेदमा संगठित गरिएको छ ।

प्रारम्भका तीन परिच्छेदमा क्रमशः अध्ययनको परिचय पहिलो परिच्छेदमा सन्दर्भ साहित्य समीक्षा दोस्रो परिच्छेदमा अध्ययन विधि तेस्रो परिच्छेदमा राखिएको छ । त्यसैगरी पछिल्ला चौथोदेखि सातौँ परिच्छेदसम्म अध्ययन क्षेत्रको सामाजिक अवस्था, तथ्याङ्कको विश्लेषण र कृषक समूहले पारेको प्रभावलाई क्रमशः चौथो पाँचौँ र छैठौँ परिच्छेदमा संगठित गरिएको छ । अध्ययनको सारांश निष्कर्ष र सुझावहरूलाई परिच्छेद सातमा संगठित गरिएको छ । अध्ययनको निष्कर्ष र सुझाव पछि सन्दर्भ सूची र अनुसूचीहरू संलग्न गरिएको छ ।

अनुसूचीमा अन्तर्वार्ता फारम र क्षेत्रगत अवलोकनका आँकडाहरू समावेश गरिएको छ ।

परिच्छेद : दुई

सन्दर्भ साहित्य समीक्षा

२. सन्दर्भ

कुनै पनि अनुसन्धानको लागि साहित्यको पुनरावलोकन अति महत्वपूर्ण पक्ष हो । समाजशास्त्रीय, मानवशास्त्रीय अध्ययन, अनुसन्धानका विषयमा यस पुनरावलोकन तथा समीक्षाले अनुसन्धानलाई छिटो र छरितो बनाउन तथा निष्कर्षमा पुऱ्याउन मद्दत गर्दछ । तसर्थ अनुसन्धानमा साहित्य समीक्षा अनिवार्य मानिन्छ । यो सोधको विषयवस्तु कृषक समूह र कृषिप्रणाली संग सम्बन्धित रहेको छ र यस सोधलाई सम्पन्न गर्न आवश्यकता पर्ने तथ्यहरु विभिन्न स्रोतहरुबाट सङ्कलन गरिएका छन् । कृषक समूहका सम्बन्धमा विभिन्न समयमा प्रकाशित पुस्तक, लेख, रचना, विभिन्न अनुसन्धानहरु र समसामुहिक सञ्चार माध्यमहरुमा प्रसारित सुचनाहरुलाई आधार बनाइएको छ । वर्तमान विश्वको बदलिदो परिस्थिति अनुसार कृषक समूहको आवश्यकता भन् भन् बढ्दै गएको वास्तविकतालाई नकार्न सकिदैन । हाम्रो जस्तो साना किसानहरुको बाहुल्य भएको देशको कृषि विकासका लागि किसानहरु समूहमा आवद्ध भई कृषि विकासका लागि सामुहिक प्रयासमा लाग्न अत्यावश्यक भएकोले यसै पक्षलाई मध्यनजर गरि अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययन अनुसन्धानका क्रममा कृषि सम्बन्धि विभिन्न संघ-सस्था, नेपाल सरकारको कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विभाग, क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, जिल्ला कृषि विकास कार्यलय स्याङ्गा आदिबाट प्रकाशित पुस्तक तथा अन्य सुचनाको समेत अध्ययन गरिएको छ ।

२.१ सैद्धान्तिक विश्लेषण

अनुसन्धानको विषयलाई समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्रमा विकसित विभिन्न सिद्धान्तहरु मध्ये सम्बन्धित एक वा बढी सिद्धान्तसंग सम्बन्धित रही गरिन्छ । यसरी अनुसन्धान गर्दा बढी वैज्ञानिक, सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक देखिने हुदा सम्बन्धित सिद्धान्तको दायराभिन्न रहि गरिने भएको हुँदा यहाँ प्रस्तुत विषयको अनुसन्धानका केहि सिद्धान्तहरुको दायराभिन्न रहि अध्ययन गरिएको छ । प्रस्तुत विषय साँस्कृतिक पर्यावरणीय सिद्धान्तसंग नजिक रहेको छ ।

२.१.१ साँस्कृतिक पर्यावरण सिद्धान्त

जुलियन स्ट्रेवार्डका अनुसार साँस्कृतिक पर्यावरण भन्नाले समाजको प्रकृति अनुकूल वन्ने अभ्यासको अध्ययन हो । यहि कारणले प्रत्येक समाजमा अवलम्बन गरिने संस्कृतिका विभिन्न गुणहरु माथि प्रकृतिको प्रत्यक्ष प्रभाव रहन्छ । यहि प्रभावमा रहेर एउटा निश्चित पर्यावरण या वसोवास गर्ने मानिसहरुले उक्त पर्यावरणलाई कसरी आफ्नो लागि उपयोग गर्दछन् ? कसरी कुनै साँस्कृतिक गुणलाई मानवले कसरी आफु र प्रकृतिबीच समन्वय कायम गराउने प्रयत्न गर्दछ भन्ने तथ्यको अध्ययन नै साँस्कृतिक पर्यावरण हो त्यस्तै गरी एम्बर एण्ड एम्बरका अनुसार संस्कृतिको विकास के कसरी हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा त्यसका लागि पर्यावरण जिम्मेवार छ भन्ने मान्यतामा रहेर पर्यावरण र संस्कृतिबीचको सम्बन्धको अध्ययन गर्ने विज्ञानलाई साँस्कृतिक पर्यावरण भनिन्छ (प्ररान्सिहा : १९९८) । संस्कृतिलाई वातावरणको प्रत्यक्ष निर्धारण गर्दछ । जस्तै नेपालको मनाङ्ग मुस्ताङ्गमा धानखेति हुन सक्दैन । पर्यावरणले वातावरण र प्रणाली बीचको सम्बन्धलाई हेर्दछ । मानवशास्त्रीले मुख्य गरी मानव र वातावरणबीचको सम्बन्धमा केन्द्रित भएर अध्ययन गर्दछन् । उनीहरु मानिस कसरी कुनै विशिष्ट प्रकारको वातावरणमा अनुकूलित भएर वस्दछ भन्ने कुरामा जोड दिन्छन् । यसका साथै संस्कृतिलाई अनुकूलित हुने प्रमुख साधनको रूपमा लिन्छन् । तसर्थ मानव र प्रकृतिको बीचमा अन्तरस्थित कायम रहन्छ । वातावरण र उत्पादक प्रविधिहरु एक अर्कामा जोडिएका हुन्छन् । त्यस्तैगरि वातावरण र संस्कृति एक अर्कामा अन्तर सम्बन्धित र अन्तर संयोजित रहनु, कहिलेकाहि संस्कृतिको बढी सक्रिय भूमिका खेल्दछ । भने कहिले वातावरणको सक्रियता बढी हुन्छ । तर दुवै अन्तरनिर्भर र अन्तरसम्बन्धित छन् । अनुकूलन नै साँस्कृतिक परिवर्तनको मुख्य प्रकृया हो । र यो प्रकृया सधै गतिशिल रहन्छ । यस्तै साँस्कृतिक विविधताको कारण नै अनुकूल प्रकृया हो । सबै मानवले ग्रहणीय संयन्त्र नक्कल रणनीति प्रयोग गरेका छन् । जसबाट निश्चित क्षेत्रमा भएको श्रोतसंग समायोजन गर्न सकिन्छ (गौतम, २०५९ : १५) ।

आर रापपिटिले स्थानिय परिस्थितिक पद्धतिमा अजैविक तत्वहरु हावा, पानी, माटो, मानव वनस्पती तथा विरुवा र जनावरबीचको आपसी अन्तरकृयाले संस्कृतिको निर्माण तथा विकास हुने कुरालाई जोड दिएका छन् (गौतम, २०५९,; १०) ।

उत्पादन प्रणालीमा हुने प्रविधि सीपको कारणबाट वस्तु र सेवाको उपभोगमा मात्र होस् कि समाज र संस्कृतिको स्वरूपमा समेत परिवर्तन हुन्छ । नया उर्जाको खोजी प्रविधिको

विकास तेक्निकको आविस्कार आदिबाट औद्योगिक क्षेत्रमा नयाँ क्रान्ति आउछ । प्रविधिको कारणबाट परिवर्तन हुने केहि महत्वपूर्ण पक्षहरुमा उत्पादन प्रविधिमा हुने परिवर्तनले समाज र संस्कृतिमा प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष रूपमा पारिवारिक जीवन, आर्थिक जीवन, सामाजिक जीवन राज्य र धार्मिक जीवनमा प्रभाव पारेको हुन्छ (रेग्मी, २००४) ।

कृषि क्षेत्रको प्रसारणमा कृषक समूह भन्नाले साभ्का जरुरत परिपूर्ति गर्न एउटै उद्देश्य लिएर संगठित भएका सामान्यतया १०-१५ जना कृषकको भेलालाई कृषक समूह भनिन्छ ।

‘स’ भन्नाले समन्वय र सह भावनाको माध्यमबाट

‘मु’ भन्नाले मुल समस्यासंग मुकावला

‘ह’ भन्नाले हल (समाधान) खोज्ने संस्था भन्ने बुझिन्छ भनि उल्लेख गरिएको छ (रावल, २०६५ : ७) ।

कृषिको इतिहास १०-१२ हजारवर्ष पुरानो छ । हाल कृषि क्षेत्रमा परिवर्तन भएको छ । मानिसले शिकारी जीवनबाट आज अणुयुगमा प्रवेश गरिसकेको छ (मल्लिक, १९८२: २५) ।

मानिसहरु जंगली युग र सीकारी युग पार गर्दै कृषि युगमा प्रवेश गरेको मानिन्छ । फिरन्ते जीवनको ठाउँमा घर बनाएर बसोबास गर्दा सुरक्षा, सुख र सुविधाको महसुस हुन थाल्यो । विस्तारै उनीहरुले खेतिपाती शुरु गर्न थाले । ग्रामिण वस्तिको विकास हुँदै शहरिकरणको विकाससमेत हुन गयो । मानविय आवश्यकता र विकासका क्रममा मानव समाज कृषिपछि औद्योगिक युगमा प्रवेश गर्‍यो । फलत कृषि क्षेत्रमा विस्तार विविधिकरण गर्ने क्रमलाई बढाइयो (सुवेदी, २०६५ : १५२) ।

रसायन वनस्पति शास्त्रीहरुले उल्लेख गरेअनुसार सर्वप्रथम मानवले गहु र जौ को खेति गरेका थिए । यसको खेती सर्वप्रथम अफगानस्तान बाट शुरु गरिएको उल्लेख छ । नवपाषणयुगमा मानवले प्रयोग गरेका माटाका भाँडाहरुमा जौ तथा गहुको अवशेष र जौ तथा गहुको छाप समेत पाइएको छ । यसका आधारमा भन्न सकिन्छ कि मानवले सर्वप्रथम गहु र जौ बाट नै कृषि कार्यको थालनी गरेको थियो (बराल, २०६४ : २) ।

दक्षिण इराक र सिरियाबाट शुरु भएको जंगली कृषि उपजपछि भारतीय उपमहाद्विपमा गहुको उत्पादन शुरु गरियो । त्यसपछि आलु, गोलभेडा, मरिच आदिको

उत्पादन शुरु हुन थाल्यो (सुवेदी, २०६५ : १५२ - १५३) । समूहमा विभिन्न किसिमका व्यक्तिहरु रहन सक्दछन् । जस्तै पुरुषको समूह या महिलाको समूह अथवा पुरुष र महिला मिली बनेको मिश्रीत समूह, कहि एक किसिमको समूहले काम गर्दछ भने कही अर्को किसिमको यसरी नै समूहहरु एकै सामाजिक आर्थिक परिवेशका कृषकको सहभागितामा वनाउनु तर्क संगत देखिन्छ, तापनि विभिन्न अवस्थाका विविध कृषकको समूह पनि सफल नै भएको पाइएको छ । अत स्थानीय आवश्यकता र परिस्थिती हेरेर समूहको बनौट तय हुनु वा गर्नुपर्दछ (कोइराला, २०६५/०६६ : ५) ।

समूहको सदस्य संख्या साधारणतया यति नै उपयुक्त हुन्छ भन्न सकिदैन । विभिन्न ठाउको अनुभवबाट १५-२० जनाको समूहले राम्रो गति लिइएको पाइएको छ, ता पनि भिन्न स्थितिमा अर्कै संख्यामा प्रभावकारी वन्न सक्ने हुदा १५-२० जना सम्मको समूह वन्न उपयुक्त ठानिएको छ । मुख्यरूपले यसमा समूहको आकार, सजिलै व्यवस्थापन गर्न सकिने किसिमको र आर्थिक दृष्टिकोणले उपयुक्त किसिमको हुनु जरुरी भएकोले त्यसैअनुरूप सदस्य संख्या निर्धारण गर्नु आवश्यक देखिन्छ (कोइराला २०६५/०६६ : १४) ।

२.२ कृषक समूह प्रणालीको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

हाम्रा सामाजिक मान्यता र धारणामा पुरातन काल देखि नै समूहले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । गाँउघरमा परि आउने समस्याहरुको टुंगो लगाउने काम स्थानिय व्यक्तिहरु अथवा भलादमीहरुको समूहले नै गर्ने गर्दथ्यो । भलादमीहरुको कचहरीले दिशाबोधगर्ने चलन गाउँघरमा आज पनि छ । विकासको कमलाई अगाडि बढाउनमा पनि समूहहरु स्थापित भएको पाइन्छ । कृषि बैंकबाट शुरु गरिएको साना किसान समूह, सिचाईबाट संचालित उपभोक्ता समूह सहकारितामा आधारित समूह, वन संरक्षण र विकासमा कार्यरत समूह एवं विभिन्न क्रियाकलाप संपादनको लागि गठित समूहहरु अधावधि सक्रिय छन् । यस्तै २०४२ सालतिर बाट पशु विकास तर्फ संचालित भएका समूहहरु पनि उपयोगी देखिएका छन् । तरकारी एवं फलफुल उत्पादकहरुको समूह माछा पालक कृषकको समूह र कृषिका विभिन्न समस्याहरुको समाधानार्थ कार्यरत कृषक समूहहरु आज पनि विद्यमान छन् । समूहको अवधारणा नेपालमा मात्र नभएर अन्य विकसित एवं विकाशशील देशहरुमा पनि रहेको छ । जापान, ताइवान, दक्षिण कोरिया जस्ता मुलुकले समूह प्रणालीबाटै कृषि विकास गरेको उदाहरणहरु हाम्रो सामु छन् । जव जव मानिसलाई

संकट आईपछ, तव तव एक संगठित शक्तिमा संगठित प्रयासको जरुरी भएको कुरा पुरातन कालमा पनि देखिन्थ्यो भने अहिले पनि कायमै छ । यसकारण समूह पद्धति विकासको लागि एक अपरिहार्य माध्यम हो भन्न सकिन्छ । उपरोक्त तथ्यलाई दृष्टिगत गरी नेपालसरकारले पनि कृषि विकास कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दा समूह मार्फतनैजाने गरी नीतिगत निर्णय भएको हुदा उक्त कार्यक्रम प्रभावकारि देखिएको छ (कृषि विभाग, २०५०:२) ।

समूह पद्धति कृषकलाई समेटेर कृषि विकासमा सक्रिय तुल्याउने एउटा पकृया हो । यसले विभिन्न अवस्थामा तितर वितर भै रहेका कृषकलाई समूहमा आवद्ध गरी सामुहिकताको भावना स्थापित गरेर कृषि प्रविधिको प्रयोग र विस्तार गर्न सहयोग पुऱ्याउने छ भनी उल्लेख गरेका छन् (पौडेल, २०५० : १०) ।

कृषि क्षेत्रमा कृषि कार्यकर्ताले कृषकहरूसंग व्यक्तिगत सम्पर्क गर्न अत्यन्त कठिन र खर्चिलो हुने तर समूह पद्धतिबाट थोरै समस्या बाटनै धेरै कृषक संग सम्पर्क कायम गर्न सकिने हुदा यो पद्धति अत्यन्त उपयोगी देखिन्छ । यसै तथ्यलाई हृदयगम गरी नेपाल सरकारले कृषि कार्यक्रमलाई अगाडि बढाउन समूह पद्धतिको माध्यमबाट कार्यान्वयन गर्ने गरी नीतिगत निर्णय लिई सकेको कुरा उल्लेख गरीएको छ (सिन्हा २०५० : १०) ।

समूह पद्धतिबाट कृषि कार्यकर्ता र कृषकबीच निरन्तर सम्पर्क कायम भै गाँउ घरमा नया प्रविधिको विस्तारका साथै कृषकका अन्य समस्याको समाधान मा पनि सघाउ पुग्ने छ भनी उल्लेख गरिएको छ (पौडेल, २०५० : १५) ।

जवसम्म नेपाली कृषकहरु समूहमा आवद्ध हुन सक्दैनन् तवसम्म कृषि प्रविधि विस्तारमा प्रभावकारिता आउला जस्तो लाग्दैन । त्यसमा पनि हाम्रो जस्तो भौगोलिक विकटता र यातायातको अत्यन्त असुविधा रहेको देशको लागी समूहको अवधारणा भन् महत्वपुर्ण हुनेछ (गौतम, २०५० : ५) ।

समूह भनेको शक्ति हो र सामुहिक निर्णय भनेको सवैलाई चित्त बुझ्ने निर्णय हो र सवैलाई चित्त बुझ्ने निर्णयहरुलाई सामुहिक रुपबाट कार्यान्वयन गरेमा परिणाम निश्चित नै सकारात्मक रहन्छ (सिन्हा, २०५० : ३) ।

नेपालमा पुरातन कालदेखि नै समूहको अस्तित्व रहदै आएको र समूह शक्तिले समुचित स्थान पाएको परिपेक्ष्यमा अनौपचारिक समूहको अवधारणा हाम्रो लागि खास नयाँ नभएता पनि यसलाई समय सापेक्ष संस्थागत रुपमा परिमार्जन गर्दै जानु पर्ने देखिन्छ (पौडेल, २०५० : ३०) ।

समूह प्रणालीलाई बढी महत्व दिई गाँउस्तरदेखि नै कृषकहरुलाई प्रत्यक्ष रुपमा संलग्न गराई कृषि कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन पक्षलाई बढी प्रभावकारी तुल्याई कृषि विकास कार्यमा सघाउ पुऱ्याउने उद्देश्य राखिएको छ (शाही, २०५३ : १) ।

विगतका केहि वर्षहरुदेखि कृषि प्रसारमा देश सुहाउदो एउटा सशक्त माध्यम प्रणालीको खाचो महसुस गरी कृषकहरुको सहभागिता बढाई विकासको गतिमा तिब्रता ल्याउन समूह प्रणालीको अवधारणा अनुरूप काम हुन थालेको छ (श्रेष्ठ, २०५३ : २) ।

देशको कृषि विकास कार्यमा कृषि प्रसारले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । कृषि प्रसारका विभिन्न माध्यमहरु मध्ये समूहगत माध्यम कम खर्चिलो तर बढी प्रभावकारी भएको पाइएको छ (शाक्य, २०५३ : ५) ।

दिर्घकालिन कृषि विकास योजनाको अवधारणा अनुरूप दिगो कृषि विकास कार्यक्रमलाई मुर्तरूप दिन सुसंख्यक कृषकहरुलाई समूह पद्धतिको माध्यमबाट संलग्न गराई कृषि विकास कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन पक्षमा प्रभावकारिता ल्याई कृषि विकास कार्यक्रमलाई सहयोग पुऱ्याउने छ (उपाध्याय, २०५५ : २०) ।

समूह पद्धतिले एकातिर गाँउस्तरदेखि नै कृषि विकासको कार्यक्रममा कृषकहरुलाई संलग्न गराई उनीहरुको आवश्यकता अनुसारको योजना तर्जुमा एवं कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा जोड दिन्छ भने अर्को तर्फ कम लागतमा र छोटो समयमा बहुसंख्यक कृषकहरु समक्ष उन्नत प्रविधि प्रचार प्रसार गर्न मद्दत पुऱ्याउनुको साथै कृषकहरुको बीच आपसी समझदारी अभिवृद्धि गर्न सहयोग पुऱ्याउनेछ (श्रेष्ठ, २०५५ : ३) ।

नेपालको सरकारको आफ्नै श्रोत तथा विश्व बैंकको ऋण सहयोगबाट यही आर्थिक वर्ष २०५०/५५ देखि संचालन हुने कृषि अनुसन्धान तथा प्रसार आयोजनाले पनि कृषक समूह गठन गर्ने कार्यमा निरन्तरता दिई कृषक समूहबाटै आफ्नो चाहना र समस्याहरु पहिचान गर्न लगाई कृषक समुदाय र कृषि प्रसार कार्यकर्ताहरु र कृषक अनुसन्धान कर्ताहरु बीचको छलफलबाट समाधानका उपायहरु अवलम्बन गर्न गराउन जोड दिन थालेको पाइन्छ (शाक्य, २०५० : ४) ।

कृषि विकास तवमात्र सम्भव हुन्छ, जव कृषि पैदावरहरुको समुचित हेरफेर, विभिन्न स्थानहरु माटो परिक्षण र संरक्षण, उन्नत विउ प्रयोग, असल मलखादको प्रयोग, सिचाइको राम्रो सुविधा, बाली संरक्षण उन्नत प्रविधिहरुको प्रयोग गरिन्छ । यस बाहेक खेतियोग्य भूमिको कुल क्षेत्रफलमा वृद्धि जंगलको रक्षा, कृषि विद्यालयको स्थापना, ग्रामीण ऋणको

लागि भूमिको बन्धक बैंकहरुको स्थापना तथा कृषि विकास सम्बन्धी सरकारी कार्यालयको स्थापना घरेलु उद्योगहरुको विस्तार आदिको उपयुक्त वातावरण सृजना गर्नुपर्दछ, (सापकोटा, २०६० : ४४) ।

कृषि विकासका लागि लागू गरिएको २० वर्षे दिर्घकालीन कृषि योजना, तीनवर्षे अन्तरिम योजना, जिल्लाको आवधिक योजना, कृषि नीती २०६१ संग एकीकृत गर्दै परिलक्षित उत्पादनका साधन तथा सेवाहरुको प्रयोबाट कृषि क्षेत्रको उत्पादन तथा उत्पादकत्व बढाउन कृषक समूह र सहकारी प्रणालीहरुको उपयोग गर्ने र नीति अपनाइएको छ (अधिकारी, २०६५/६६ : २०) ।

२.३ नेपालको कृषि सेवा प्रसारमा समूह प्रणाली

नेपालको परिपेक्ष्यमा दिगो कृषि विकासलाई कृषि नीतीको मुख्य आधारको रूपमा लिइएको छ । गरिवी निवारण, खाद्य सुरक्षा, रोजगारि तथा आयमा वृद्धि गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकारको आफ्नै लगानी तथा विदेशी सहयोगमा विभिन्न आयोजनाहरु नेपालको विभिन्न ग्रामिण क्षेत्रमा सञ्चालन हुदै आएका छन् । हाम्रो जस्तो मुलुकमा विकासको लागि छुट्टयाइएको बजेट पर्याप्त नभएको अवस्थामा स्थानिय विकासको गतिलाई ठिक पार्न जनसहभागिता र स्थानिय संस्थाहरुको सुदृढिकरणको महत्व अति नै रहेको छ । यस्तो अवस्थामा कृषकको सानो-सानो समूह नै कृषि प्रसारको सशक्त माध्यम बन्न सक्तछ र ती समूहहरुको सवलीकरण सुदृढिकरण नै दिगो विकासको लागि सहयोगी बन्न सक्तछ । नवौं पञ्चवर्षिय योजनादेखि कृषि प्रविधिहरु कृषक समूहको माध्यमबाट लैजाने नीती अनुरूप समूहमा आधारित कृषि प्रसार पद्धति लागू गरिएको र यसलाई निरन्तरता प्रदान गरिएको छ । परम्परागत कृषि प्रसार प्रणाली अन्तर्गत एकातर्फ कृषकहरु सरकारको मुख ताक्नुपर्ने र वाह्य स्रोत साधनमाथि निर्भर हुनुपर्ने अवस्था थियो भने अर्कोतर्फ कृषि प्रसारका लागि कार्यरत कार्यकर्ता कृषकको घरदैलोमै गएर समस्या समाधान गर्नुपर्ने अवस्था थियो । व्यक्तिगत भेटघाट गर्ने तरिका प्रभावकारि भएता पनि बढी समय लाग्ने, बढी खर्चिलो र असम्भव प्रायः जस्तै थियो । त्यस्तो सेवाबाट टाठा बाठा वर्ग र सुविधा सम्पन्न स्थानका व्यक्तिले मात्र बढी फाइदा पाउने अवस्था विद्यमान थियो । यसै समयमा विकासमा जनसहभागिताको महत्व आत्मसाथ गरियो । सो अनुरूप कृषकहरुलाई संगठित गर्दै कृषि सेवालाई बढी प्रभावकारी, कृषकका वास्तविक चाहनामा आधारित सहभागितात्मक र

कृषकका दक्षता र सीपलाई उपयोग गर्दै आम कृषकहरूमा कृषि सेवाको पहुच वृद्धि गराउन र छिटो छरितो सेवा प्रदान गर्न कृषक समूह प्रणाली लागु गरियो ।

नेपालमा समूह प्रणालीको अवधारणा वि.सं. २०३३ (१९७५/७६) तिर कृषि विकास बैक मार्फत संचालित साना किसान विकास कार्यक्रम मार्फत ल्याइएको हो । तत्कालिन समयमा कृषि श्रम प्रवाह सहजता ल्याउन समूहगत अवधारणा ल्याइएको र यसको सफलताबाट कृषि प्रविधि प्रवाहमा समेत समूहगत अवधारणा लागु गर्न नितिगत पृष्ठपोषण प्रदान गर्‍यो । यस्तै २०४२ सालतिर पशु विकास तर्फ पनि समूह पद्धति लागु भएको तथ्य कृषि विकास विभागको समूह गठन तथा सञ्चालन कार्यविधि निर्देशिका २०५० मा उल्लेख गरिएको छ । नीतिगत रूपमा भने वि.स. २०४५ सालमा तत्कालिन कृषि प्रसार आयोजना मार्फत पाइलट कार्यक्रमको रूपमा तनहु, चितवन र मोरङ जिल्लामा शुरुवात गरिएको कृषक समूह पद्धतिको सकारात्मक परिणामको आधारमा वि.सं. २०४२ देखि कृषक समूह पद्धतिलाई कृषि प्रसारको प्रमुख पद्धतिको रूपमा सञ्चालन गरिएको हो (बगाले, २०६५/६६ : १) ।

साभ्का उद्देश्य वा कुनै लक्ष्य हासिल गर्नको लागि दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिहरू मिली समूह बन्दछ । मानिस एक सामाजिक प्राणी हो । त्यसकारण उ सधै समूह भित्र रही समुदाय अथवा समाजसंग रहदा बस्दा अथवा व्यक्तिगत एवं पारिवारीक स्तरको विकासको निमित्त प्रयत्न गर्दा मानिसलाई कतिपय समस्याहरू आई पर्छन् जसको समाधानको लागि संगठित हुन आवश्यक हुन आउछ । यसरी पारस्पारीक रूपमा हितको संरक्षण सम्बर्धन वा साभ्का उद्देश्य प्राप्तिका लागि एकिकृत रहेका व्यक्तिहरूको औपचारिक वा अनौपचारिक संगठनलाई समूह भन्न सकिन्छ (पौडेल, २०५० : १५) ।

अहिलेको समयमा नेपालको कृषि विस्तारमा समूह प्रणाली अत्यन्त महत्वपूर्ण मानिदै आएको छ । विकासका कुनै पनि कार्यक्रम समूहले नै कार्यन्वयन गर्दछ । विकासका विभिन्न क्षेत्रमा यो प्रणाली अत्यन्तै प्रभावकारी रहदै आएको छ । नेपालमा विभिन्न किसिमका समूहले प्रभावकारी र दिगो कार्यक्रम गर्दै आएको छ । जस्तै कृषक समूह, खानेपानी उपभोक्ता समूह, सामुदायिक वनउपभोक्ता समूह, ऋण तथा वचत समूह, आयआर्जन गर्ने समूह रहेका छन् । नेपालको विकासको उदाहरणमा सामुदायिक वनउपभोक्ता समूह अत्यन्तै प्रभावकारी र सबल समूहका रूपमा देखिन्छ (मानन्धर, १९९४) ।

२.४ नेपालमा कृषि प्रसार सेवाका परिवर्तित ढाँचाहरु

कुनै पनि देशमा कृषि कार्यक्रमलाई सक्रियता साथ प्रभावकारी ढंगबाट संचालन गर्नको लागि त्यहाँ उचित भूमि व्यवस्था, कृषि अनुसन्धान, कृषि शिक्षा कृषि सुचना सेवाको व्यवस्था र सशक्त कृषि प्रसारको आवश्यकता रहने निर्विवाद छ । कृषि विकासका यी अभिन्न अंगहरु मध्ये कृषि प्रसारको एउटा विशेष भूमिका देखिन्छ, र उपरोक्त प्रत्येक अंगको सफलता र उपादेयतालाई कृषक समक्ष पुऱ्याई कृषि विकासलाई एउटा सही दिशा प्रदान गर्न ग्रामिण स्तरमा कृषि प्रसार अग्रणी रही महत्वपूर्ण योगदान गर्दछ । नेपालमा करिव पाँच दशक देखि कमवद्ध रुपमा कृषि विकासको कार्यक्रम प्रारम्भ भएदेखि कृषक समक्ष नवीन कृषि ज्ञान प्रवाहको उद्देश्यले धेरै किसिमको कृषि प्रसार पद्धति अपनाई आएको हामीमा अवगत छ र यो यथार्थ पनि हो । कुनै एक पद्धति स्वयंम परिपूर्ण हुँदैन र तुलनात्मक रुपमा बढी प्रभावकारी पद्धतिको निरन्तर अन्वेषण गरिने मानव प्रकृति भए अनुसार हाल कृषक समूह मार्फत कृषि प्रसार सेवा पुऱ्याउने पद्धतिलाई धेरै देशले आफ्नो कृषि नितिमा समावेश गरी प्रयोग गर्दै आएका छन् र नेपालमा पनि केही वर्ष देखि सरकारको घोषित कृषि नीति अनुसार उल्लेखित कृषक समूह प्रणालीलाई अगाडि बढाइरहेको छ । कृषक समूहहरु गठन सेवा परिचालन गरी यसलाई बढी सामुहिक पद्धतिको रुपमा विकास गरिदै छ ।

प्रसार शब्द सर्वप्रथम ई. १८४० मा बेलायतमा र ई. १९१४ मा अमेरिकामा प्रयोग गरेको शब्द हो । विश्वका विभिन्न समयमा प्रयोगमा आएका विकास सम्बन्धी अवधारणा एवं प्रणालीको प्रभाव नेपालमा पर्दै आएको छ र नेपालमा पनि तिनको अनुसरण हुदै आएको छ । यसै सन्दर्भमा नेपालमा हालसम्म अनुसरण गरिएका कृषि प्रणाली निम्न छन् :

१. परम्परागत कृषि प्रणाली
२. तालिम तथा भेटघाट प्रणाली
३. एकिकृत ग्रामीण विकास प्रणाली
४. टुकि प्रणाली
५. ब्लक उत्पादन कार्यक्रम प्रणाली
६. कृषक समूह प्रणाली
७. खेती पद्धतिमा आधारित कृषि प्रसार प्रणाली
८. पकेट प्याकेज प्रणाली
९. आयोजनागत प्रणाली

१०. सहभागिता मुलक योजना प्रणाली

२.४.१ परम्परागत कृषि प्रणाली

सरकारी स्तरमा नेपालमा कृषि प्रसारको शुरुवात परम्परागत कृषि प्रणालीबाट भएको हो । यस प्रणाली अन्तर्गत कृषि प्रसारले प्रगतिशील कृषकहरु छानी उनीहरुको खेतवारीमा उन्नत प्रविधिहरु प्रदर्शन गराई वा तालिम दिई अन्य कृषकहरुलाई तिनै प्रगतिशील कृषकहरुको खेतवारी अवलोकन गरेर वा उनीहरु संग उन्नत प्रविधिहरु सिकेर अभिप्रेरित हुन्थे । यो प्रणाली 'ट्रीकल डाउन' सिद्धान्तमा आधारित रहेर प्रगतिशील कृषकले प्रविधि अनुसरण गरे त्यसको सकारात्मक प्रभाव अन्य कृषकमा पनि पर्ने मान्यता राखिन्थ्यो । तर व्यवहारमा त्यस्तो मान्यता त्यति लागु हुन सकेन यस प्रणालीबाट गरिब तथा साना कृषकहरु फाईदा पाउन सकेनन् । नयाँ प्रविधिको अनुसरण प्रगतिशील कृषकसंग सीमित रहन गयो अन्य कृषक समुदायमा फैलन सकेन ।

२.४.२ तालिम तथा भेटघाट प्रणाली

परम्परागत कृषि प्रणालीका कमजोरीहरुलाई सुधार गर्न र कृषि प्रसारलाई पेशागत अनुशासीत तथा मर्यादित तुल्याउन सन् ७० को दशकमा विश्व बैंकको लागि इजरायली कृषक देनियल वेनोरले यो प्रणालीको परिकल्पना गरेका हुन् । विश्वमा तालिम तथा भेटघाट प्रणालीको प्रारम्भ सन् १९७७ मा टर्कीको १०० वटा गाउँको सफल परीक्षणबाट भएको हो । सन् ८० को दशकमा यसको विस्तार गुणात्मक किसिमबाट भई सन् १९९० को मध्यतिर यो करिब ९० मुलुकमा संचालन भएको पाइन्छ । सन् १९९० बाट विश्व बैंक स्वयंको यस प्रणाली प्रति अभिरुचि कम हुदै गएको र विकाशशील मूलुकहरुले आफ्नो श्रोत साधनहरुले धान्न नसकेबाट यो क्रमशः अन्त हुँदै गइरहेको देखिन्छ । वर्तमान अवस्थामा यो भण्डै सून्यको अवस्थामा पुगेको छ । नेपालमा इ.सं. १९७५ मा सर्वप्रथम नारायणी सिचाई आयोजनाको प्रभावित जिल्ला वारा, पर्सा तथा रौतहटमा विश्व बैंकको सहयोगमा यो कार्यक्रम लागू भएको थियो । यस प्रणालीमा जे.टि.ए. ले कृषि अनुसन्धान र कृषकवीच फलको काम गर्थे । उनीहरुले प्रत्येक १५ दिनमा कृषि अनुसन्धान केन्द्रमा कृषि वैज्ञानिक एवं विषय विशेषज्ञबाट तालिम प्राप्त गर्ने र तालिमबाट सिकेका कुरा फिल्डमा रहेका कृषि सहायकलाई सिकाउने काम गर्थे । यस प्रणाली अन्तर्गत गाउका केही पढ्न-लेख्न जान्ने र

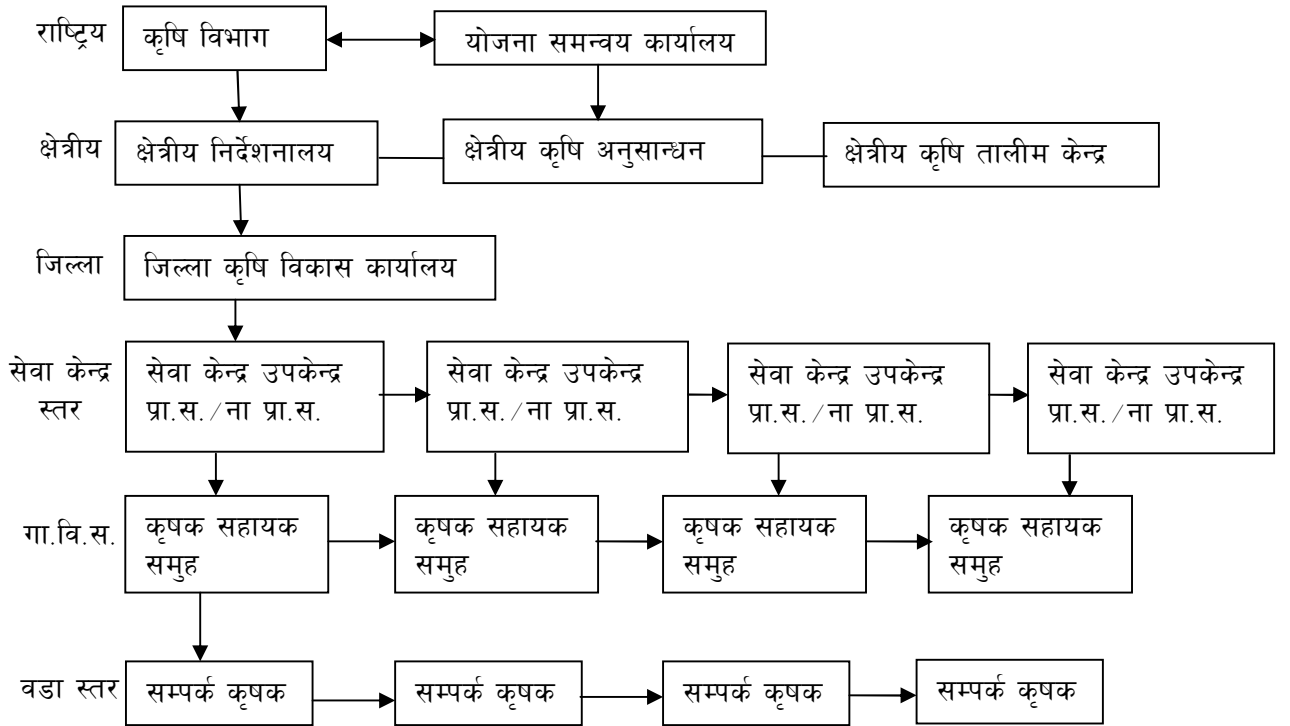
नवीन प्रविधि अंगाल्ने कृषकलाई कृषिसम्बन्धी सामान्य तालिम दिई कृषि सहायकको रूपमा प्रविधि हस्तान्तरण गरिन्थ्यो । कृषि सहायकले आफ्नो खेतवारीमा नवीन कृषि प्रविधिको प्रदर्शन परीक्षण गर्ने र सफल प्रविधि अन्य कृषकलाई सिकाउने गर्थे । यो प्रणालीका केहि सकारात्मक प्रभाव सक्रिय नहुनाले र बढी खर्चिलो हुनाले यो प्रकृया धेरै लामो समयसम्म चल्ल सकेन ।

नेपालमा यो असफल हुनुका प्रमुख कारणहरु निम्न छन् ।

१. कृषकहरूसँग प्रत्येक्ष रूपमा सम्पर्कमा रहि कार्य गर्नु पर्ने ग्रामीण कृषिप्रसार कार्यकर्ता, कृषिसहायकको सेवा अस्थायी तथा न्यून स्तरको बनाउनु ।
२. गाउँमा कृषि सहायकको उपस्थितिले जे.टी./जे.टी.ए. लाई कार्यक्षेत्र छोडेर अन्यत्र घर तथा व्यक्तिगत काममा संलग्न हुने अवसरको सृजना हुनु ।

चित्र नं. २.१

तालिम तथा भेटघाट पद्धतिको संगठनात्मक स्वरूप

स्रोत : जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, स्याङ्जा, २०६५

२.४.३ एकिकृत ग्रामीण विकास प्रणाली

सन् १९७० को दशकमा ल्याइएको एकिकृत ग्रामीण विकासको अवधारणामा कृषि क्षेत्रको विकासलाई पनि प्रमुखताको साथ कार्यान्वयन पारिएको थियो । आज पनि यो विभिन्न नामबाट जस्तै रसुवा, नुवाकोट ग्रामीण विकास परियोजना, धादिङ्ग विकास आयोजना, राप्ति विकास आयोजना आदि प्रमुख छन् भने हाल सगरमाथा कृषि विकास आयोजना, लमजुङ्ग विकास आयोजना, गोर्खा विकास आयोजना जस्ता एकीकृत ग्रामीण विकास आयोजनाहरू विभिन्न दातृ राष्ट्रहरूको सहयोगमा संचालित छन् । यी सबै आयोजनाहरूको कार्य भौतिक पूर्वाधार विकास र कृषिसंग सम्बन्धीत निकायबीच समन्वय सुदृढिकरणमा बढी जोड दिइयो भने कृषि प्रविधि प्रसार कार्यलाई भने त्यति जोड दिइएन त्यसै कारणले नेपाल जस्ता भौतिक संरचनाको अभाव भएको मुलुकमा यो प्रणालीमा अन्य प्रणालीको तुलनामा कम प्राथमिकता पाएको देखिएको छ ।

२.४.४ टुकि प्रणाली

सन् १९७७ मा स्विस् सरकारको सहयोगमा दोलखा र सिन्धुपाल्चोक जिल्लाका केही गा.वि.स. हरूमा संचालित गरिएको यस प्रणालीमा तालिम प्राप्त स्थानीय अगुवा कृषकहरूमध्ये स्वतः स्फुर्त रुपमा टुकी वन्न चाहनेलाई मौसमी रुपमा कृषि सम्बन्धी तालिम दिई गाउमा प्रविधि प्रसारका लागि उपयोगी गर्ने नीति ल्याईएको थियो । त्यस्ता टुकिहरूले मल, बीउ लगायतका कृषि सामग्रीको डिलरसीप पनि लिने र कृषि सामग्री विक्री-वितरणसंग कृषि प्रविधि पनि कृषकलाई बताउने सिकाउने गर्थे । कृषि सामग्री बेचेवापत उनीहरूले कमिसन प्राप्त गर्थे । एकिकृत पहाडी विकास आयोजना अन्तर्गत सञ्चालित टुकी अभियान उक्त आयोजनाको अवधि स्विस् सरकारको सहयोग समाप्ति पश्चात अन्त्य भयो ।

२.४.५ ब्लक उत्पादन कार्यक्रम प्रणाली

कुनै निश्चित क्षेत्रमा कृषि सामग्री एवं प्रविधिको उचित संयोजन गरी उत्पादन तथा उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्ने कार्यक्रम नै ब्लक उत्पादन कार्यक्रम हो । ब्लकमा कृषि प्रविधि परीक्षण तथा प्रदर्शन कार्य पनि सञ्चालन हुन्थ्यो । यो कार्यक्रम पनि बढी खर्चिलो थियो । यसका साथै सबै खेती गरिएको क्षेत्रलाई ब्लकमा समेट्न सम्भव हुदैनथ्यो । त्यसैले यस

कार्यक्रमको प्रभाव बलकमा मात्र सीमित रह्यो । त्यसैले बलक बाहिर त्यति प्रभाव पार्न नसकेको पाइन्छ ।

२.४.६ खेती पद्धतिमा आधारित कृषि प्रसार प्रणाली

विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा साना कृषकहरूको आवश्यकताहरू मेल खाने किसिमबाट कृषि विकास कार्यक्रमहरू संचालन हुन नसकि उनीहरू लाभान्वित हुन नसकेका प्रमाणहरू थुप्रै गएको अवस्थामा सन् १९८० को शुरुमा खेती प्रणाली अनुसन्धान तथा प्रसार प्रणालीको परिकल्पना भई कार्यान्वयनमा आएको हो । यसले खेतीलाई प्रणालीको रूपमा हेर्छ र हाम्रो जस्तो साना कृषकहरू भएको मुलुकमा खेती प्रणालीको विशेष रूपमा विकास भएको हो । साना कृषकहरू आफ्नो आवश्यकता परिपूर्तिको लागि केही अन्न खेती नगदेवाली, तरकारी खेती, फलफूल खेती, पशुपंक्षी पालन आदि कार्यमा संलग्न भई मिश्रीत खेती गर्ने भएकोले अनुसन्धान तथा प्रसार कार्यक्रम पनि यसै अनुरूप संचालन गर्नुपर्छ भन्ने यसको मान्यता छ । यस पद्धतिमा खेती प्रणालीसंग सम्बन्धीत प्राविधिक सामाजिक, आर्थिक आदि पक्षको गहन विश्लेषण गरी समस्या पहिचान एवं समाधानका लागि अनुसन्धान गर्ने र नतिजाको प्रसार गर्ने कार्य गरिन्छ । यस प्रणालीमा कृषकसंग अन्तरक्रिया गरिने र राय सल्लाह लिइने भएतापनि अनुसन्धानको योजना बनाउदा । कार्यान्वयन गर्दा कृषकको निर्णायक सहभागिता नरहने गरेको पाइन्छ ।

२.४.७ पकेट प्याकेज प्रणाली

सन् १९९० को दशकको मध्यमा वीसवर्षे दीर्घकालीन कृषि योजनालाई अनुसरण गरिएपछि उक्त योजना कार्यान्वयनको प्रमुख रणनीतिको रूपमा पकेट प्याकेज प्रणालीको अवलम्बन गर्न थालियो । यस प्रणाली अन्तर्गत कुनै वाली/वस्तु उत्पादनका लागि सम्भाव्य क्षेत्र छनौट गरी उक्त पकेटमा सिचाई, कृषि सामग्री, प्रविधि तथा पूर्वाधार विकास जस्ता उत्पादनका साधनलाई सम्भाव्य क्षेत्रमा समन्वयात्मक रूपमा प्रयोग गर्ने र उत्पादन एवं उत्पादकत्व वृद्धि, कृषिमा आधारित उद्योगको विकास र बजार व्यवस्थामा सघाउ पुऱ्याई कृषि क्षेत्रलाई व्यवसायीकरण गर्ने उद्देश्य लिइएको छ । यो प्रणालीको हालसम्मको कार्यान्वयन र उपलब्धिको अवस्था हेर्दा यसलाई परिमार्जन एवं सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

२.४.८ कृषक समूह प्रणाली

१९८० को अन्त्यदेखि यता विकासोन्मुख मुलुकहरुमा कृषि प्रसारका विभिन्न प्रणाली मध्ये समूह प्रणाली प्रयोगमा आएको छ । नेपालमा १९८८/८९ मा विशेष समूहगत कृषि प्रसार प्रणालीको परिकल्पना गरी कार्यान्वयन मा आएको हो । वर्तमान परिपेक्ष्यमा दिगो कृषि विकासलाई कृषि नीतिको मुख्य आधारको रूपमा लिइएको छ । गरिवी निवारण, खाद्य सुरक्षा, रोजगारी तथा आयमा वृद्धि गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकारको आफ्नै लगानी तथा विदेशी सहयोगमा विभिन्न आयोजनाहरु नेपालको विभिन्न ग्रामिण क्षेत्रमा सञ्चालन हुदै आएका छन् । हाम्रो जस्तो मुलुकमा विकासको लागि छुट्टयाइएको बजेट प्रयाप्त नभएको अवस्थामा स्थानिय विकासको गतिलाई तिव्र पार्न जनसहभागिता र स्थानिय संस्थाहरुको सुद्विकरणको महत्व अति नै रहेको छ । यस्तो अवस्थामा कृषकहरुको सानो-सानो समूह नै कृषि प्रसारको सशक्त माध्यम वन्न सक्तछ र ती समूहहरुको सवलीकरण, सुदृढीकरण नै दिगो विकासको लागि सहयोगी वन्न सक्तछ । नवौ पञ्चवर्षिय योजनादेखि कृषि प्रविधिहरु कृषक समूहको माध्यमबाट कृषि प्रविधिहरु कृषक समूहको माध्यमबाट लैजाने नीति अनुरूप समूहमा आधारित कृषि प्रसार प्रणाली लागु गरिएको र यसलाई निरन्तरता प्रदान गरिएको छ । परम्परागत कृषि प्रसार प्रणाली अन्तर्गत एकातर्फ कृषकहरु सरकारको मुख ताक्नुपर्ने, वाह्य श्रोतसाधनको निर्भर हुनुपर्ने अवस्था थियो भने अर्कोतर्फ कृषि प्रसारका लागि कार्यरत कार्यकर्ता कृषकको घरदैलामै गएर समस्या समाधान गर्नुपर्ने अवस्था थियो । व्यक्तिगत भेटघाट गर्ने प्रणाली प्रभावकारी भएता पनि समय लाग्ने बढी खर्चिलो र असम्भव थियो भने सेवाबाट टाटावाठा वर्ग र सुविधा सम्पन्न स्थानका व्यक्तिले मात्र बढी फाइदा पाउने अवस्था विद्यमान थियो । त्यसैले यस समयमा विकासको जनसहभागिताको महत्व आत्मसात गरियो, सो अनुरूप कृषकहरुलाई संगठित गर्दै कृषि सेवालाई बढी प्रभावकारी, कृषकका चाहनामा आधार शीपलाई उपयोग गर्दै आम कृषकहरुमा कृषि सेवाको पहुच कृषि गराउन र छिटो छरितो सेवा प्रदान गर्न कृषक समूह प्रणाली लागु गरियो । नेपालमा समूह प्रणालीको अवधारणा वि.सं. २०३३ (इ.सं. १९७५) तिर कृषि विकास बैंक मार्फत संचालित साना किसान विकास कार्यक्रम मार्फत आएको हो । तत्कालिन समयमा कृषि ऋण प्रवाहमा सहजता ल्याउन समूहगत अवधारणा लागु गर्न नितिगत पृष्ठपोषण प्रदान गर्‍यो । यस्तै २०४२ सालतिर पशु विकास तर्फ पनि समूह प्रणाली लागु भएको तथ्य कृषि विकास विभागको समूह गठन तथा सञ्चालन कार्यविधि निर्देशिका २०५० मा उल्लेख गरिएको छ ।

नीतिगत रूपमा भने वि.स. २०४५ सालमा तत्कालिन कृषि प्रसार आयोजना मार्फत पाइलट कार्यक्रमको रूपमा तनहु, चितवन र मोरङ जिल्लामा शुरुवात गरिएको कृषक समूह प्रणालीको सकारात्मक परिणामको आधारमा वि.स. २०४८ देखि कृषक समूह प्रणालीलाई कृषि प्रसारको मुख्य प्रणालीको रूपमा सञ्चालन गरियो । कृषि प्रसार कार्यकर्ताले प्रत्येक कृषकलाई व्यक्तिगत रूपमा भेटी कृषि प्रविधि हस्तान्तरण निकै खर्चिलो हुने र व्यवहारीक रूपमा समेत सम्भव नहुने देखियो । कृषि प्रविधि कृषक समुदायमा पुऱ्याउने विकल्पको रूपमा ल्याइएको प्रगतिशिल कृषक तथा कृषि सहायक जस्ता अवधरण एवं प्रयोगले पनि आशासित नतिजा दिन सकेको पाइएन । यी दुवै परिणाम देखेपछि सन् १९८७ देखि तत्कालिन कृषि प्रसार आयोजनामार्फत कृषक समूह प्रणाली नेपालमा भित्रिएको पाइन्छ । यो प्रणालीको लोकप्रियता बढ्दै जाँदा वर्तमान सरकारी क्षेत्रबाट सञ्चालित कृषि प्रसार कार्यक्रम कृषक समूहमार्फत सञ्चालन गर्ने सरकारी नीति रहेको छ । तुलनात्मक रूपमा कम खर्चिलो देखिएको यो प्रणालीले प्रविधि हस्तान्तरणको गतिलाई तीव्रता दिएको र कृषकहरुको संस्थागत क्षमता अभिवृद्धिमा समेत महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । कृषक समूह प्रणालीले एकातिर गाउँस्तरदेखि नै कृषि विकासको कार्यक्रममा कृषकहरुलाई संलग्न गराई उनीहरुको आवश्यकता अनुसारको योजना तर्जुमा एवं कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा जोड दिन्छ भने अर्को तर्फ कम लागतमा र छोटो समयमा बहुसंख्यक कृषकहरु सक्षम उन्नत प्रविधि प्रचार प्रसार गर्न मद्दत पुऱ्याउनुका साथै कृषकहरुको बीच आपसी समझदारी अभिवृद्धि गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । यहि कुरालाई मध्यनजर राखेर नेपाल सरकारले विश्व बैंकको ऋण सहयोगमा कृषि अनुसन्धान तथा प्रसार आयोजना अन्तर्गत आयोजना लागु भएका २३ जिल्लामा समूह प्रणाली मार्फत समस्या पहिचान कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यक्रम कार्यान्वयन आदि कार्यहरु संचालन गर्दै आइरहेको छ । यसरी कृषक समूह प्रणाली कृषि प्रसार कार्यक्रमको प्रमुख रणनीति हो । नेपालको कृषि प्रसार पद्धतिको प्रमुख आधार नै कृषक समूह हो । हाल नेपालमा कृषि विभाग अर्नात करिब १७०७४ कृषक समूहहरु गठन भई परिचालन भएका छन् । कृषि विकासका लागि प्रविधि हस्तान्तरण गर्न यस्ता समूह निकै उपयोगी हुन्छन् । यस्ता समूहको सक्रियता र संस्थागत विकास बाट नै प्रविधि हस्तान्तरण प्रभावकारी हुन गई कृषि विकासमा टेवा पुग्न सक्छ । त्यसै कारण कृषक समूह र कृषि प्रणालीबीच अन्तर सम्बन्ध रहेको छ । यी दुईको सम्बन्ध नड र मासुको जस्तो छ ।

२.५ कृषक समूह प्रणालीका मुख्य तत्वहरु

१. समान इच्छा समस्या र एकै थरीका साधनहरु भएका कृषकहरुलाई कार्य योजना बनाउने समूहमा संगठित हुन उत्साहित गर्नुपर्छ । जसबाट उनीहरुले आफ्ना समस्याहरु समाधान गर्न आफुसित भएका वा प्राप्त गर्न सकिने ज्ञान, सीप र साधनहरु उपयोग गर्न सकुन् ।
२. जिल्लाको कार्यक्रम तयारी कृषकहरुको समूहले बनाएको कार्य योजनाको आधारमा अनिवार्य रुपमा भएको हुनुपर्छ ।
३. विभिन्न समूहका कृषकहरुको लागि सामूहिक रुपमा व्यवहारिक तालिम संचालन गरिनुपर्छ । जसबाट उनीहरुले समूह गठन एवं कार्य संचालनको उद्देश्य र फाइदाहरु वारे सिक्न सकुन् । समूहको अभिलेख एवं सीपको साथै समूहको लागि आम्दानी गर्ने विभिन्न उपायहरु वारे पनि तालिम दिनुपर्दछ ।
४. समूहलाई दक्ष विषय विशेषज्ञहरुको सेवा उपलब्ध गराउने ।
५. समूहमा हितकोषको व्यवस्था गर्ने ।
६. समूहद्वारा संचालन गर्न कार्यक्रमको योजना तर्जुमा कार्यान्वयन अनुगमन तथा मूल्याङ्कन समूहले नै गर्दछन् ।

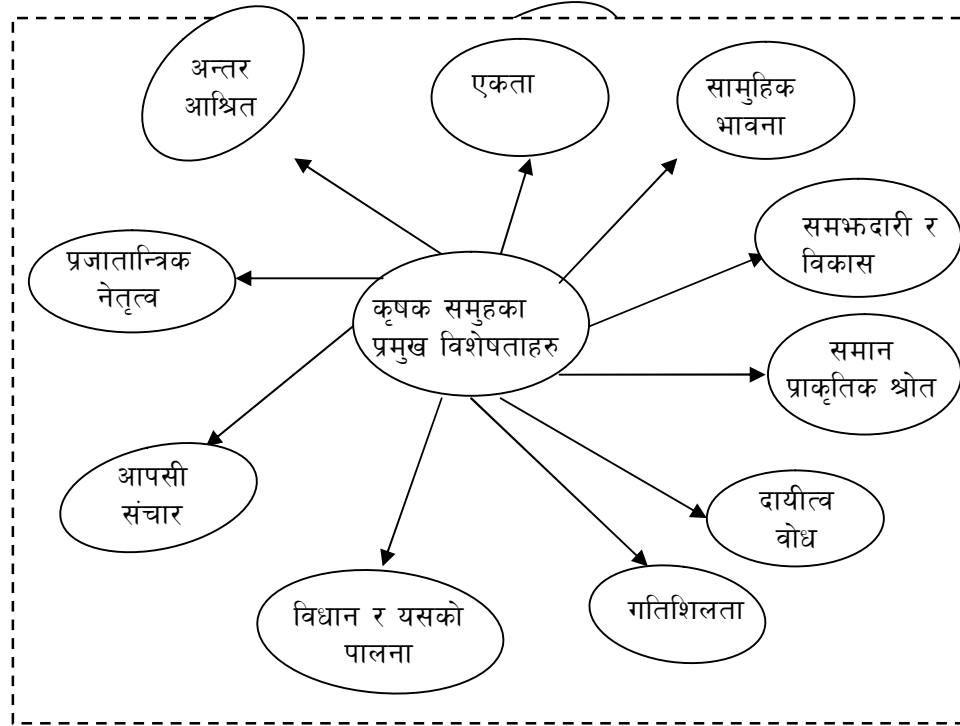
२.६ कृषक समूह प्रणालीका विशेषताहरु

१. उपलब्ध स्थानीय श्रोत र साधनको परिचालन गर्न सजिलो हुने ।
२. निर्णयहरु समसामयिक र व्यवहारिक हुने ।
३. समूहबाट संचालन हुने कार्यक्रमहरु सुरक्षाको भावना हुने ।
४. समस्या समाधान गर्न सामूहिक शक्तिको प्रयोग हुन सक्ने ।
५. उन्नत प्रविधिको अवलम्बन भई अन्य कृषकहरुमा प्रचार प्रसार छिटो हुन सघाउ पुऱ्याउने ।

कृषक समूहमा अन्तरनिहित विशेषताहरुले नै कृषक समूहलाई सफलता र असफलताको कसीमा राखेर हेर्न सकिन्छ । कृषक समूहको विशेषतालाई तलको चित्रमा स्पष्ट प्रस्तुत गरिएको छ ।

चित्र नं. २.२

कृषक समूहका विशेषताहरु

साभार : कृषक समूहका प्रमुख विशेषता (कोईराला २०६५ : ६६ : ६)

२.७ पूर्व अध्ययन समीक्षा

माथिका भनाईहरुको आधारमा नेपालमा प्राचीन कालदेखी नै कृषि कार्य निरन्तर रूपमा गरिदै आएको कुरा पुष्टि हुन्छ । मानवसभ्यताको विकास संगै नेपालमा बस्ती बसोबास र कृषिको सुरुवात भएको पाइन्छ । प्राचीन कालमा पनि नेपालको अर्थतन्त्रको मुल आधार कृषि नै थियो । प्राचीन कालमा नेपालका विभिन्न राज्यहरुले धान, मकै, गहुँ, कोदो, फापर, उवा, गौ, तिल, तोरी हरियो तरकारी, फलफुल आदि निर्यात समेत गर्ने गर्दथे । भने आधुनिक कालमा नेपाल एकिकरणको अभियानसंगै नेपालको कृषि व्यवस्थामा पनि निरन्तर परिवर्तन हुदै गयो । कृषिलाई व्यवसायिक रूपमा परिवर्तन गर्नको लागि विभिन्न किसिमका तालिम छलफल गोष्ठी भ्रमण अध्ययन अनुसंधान निरन्तर रूपमा भई रहेका छन् । मानव सभ्यताको विकासक्रम संगसंगै आफ्नो जीवनयापनलाई सहज बनाउन कृषि पेशालाई अवलम्बन गर्ने क्रममा तरकारी खेती गर्ने प्राचिन कालदेखी नै चलिआएको पाइन्छ । तरकारी खेती पनि सुरु व्यवसाय हुन सक्छ, तरकारी स्वास्थ्यको लागी आवश्यक पर्दछ ।

भन्ने मानिसहरुमा आएको चेतनाले गर्दा तरकारी खेतीले हालका वर्षहरुमा व्यवसायिक रूप लिन थालेको छ ।

प्रस्तुत विषयको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने क्रममा सम्बन्धित पूर्व साहित्य तर्फ अध्ययन गर्दा शिवजी बराल (२०५९) द्वारा तयार पारी पेश गरिएको शोधपत्र भरतपोखरी गाउँ विकास समितिमा व्यवसायिक गोलभेडा खेती सम्बन्धी समाजशास्त्रीय अध्ययनमा गोलभेडा खेती सुरु गरेपछि विगत भन्दा वर्तमानमा उनीहरुका विभिन्न क्षेत्रमा प्रभाव पारेको र अहिले आर्थिक अवस्था परिवर्तनका साथ साथै शिक्षा आम्दानी, रोजगारी, मनोरञ्जन जस्ता साधनको प्रयोगमा समेत परिवर्तन आएको देखिन्छ । जसले उनीहरुको समग्र आर्थिक अवस्था बृद्धि हुँदै गइरहेको छ । जसले गर्दा वर्षेनी गोलभेडा खेती गर्ने मनोबृद्धि बढ्दै गई रहेको छ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

कृष्ण प्रसाद अधिकारी (२०६५) द्वारा तयार गरी पेश गरिएको शोधपत्र मालेपातन पोखरा ५ मा सहरी सिचाई र तरकारी खेती सम्बन्धी समाज शास्त्रीय अध्ययनमा सिचाई आयोजनाबाट प्राप्त सिचाई सुविधाले तरकारी उत्पादन र उत्पादनका तरिका प्रभावित भएको र धेरै उत्पादन र आधुनिक तरिकाहरु प्रचलनमा आएका छन् भने यसबाट तरकारी उत्पादक कृषकहरुको आर्थिक सामाजिक क्षेत्रमा पनि विकास भएको निष्कर्ष निकालिएको छ । चेतराज आचार्य (२०६६) द्वारा तयार पारी पेश गर्नुभएको शोधपत्र मौजा गा.वि.स.मा व्यवसायिक तरकारी खेती सम्बन्धी समाजशास्त्रीय अध्ययनमा व्यवसायिक तरकारी खेती शुरु गरेपछि उनीहरुले प्राप्त गरेको सफलताको कारणले गर्दा निकट भविष्यमा व्यवसायिक रूपमा तरकारी खेती गर्ने कृषकहरुको संख्यामा बृद्धि हुने अनुमान गरिएको छ । तरकारी खेती गरेर आय आम्दानी बढेपछि उनीहरुको जीवनस्तरमा परिवर्तन आएको देखिन्छ । जसले गर्दा उनीहरुको समग्र आर्थिक अवस्थामा सुधार हुँदै गइरहेको छ र वर्षेनी व्यवसायिक तरकारी खेती गर्ने मनोबृद्धि बढ्दै गइरहेको छ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ । माथि उल्लेखित पूर्व अध्ययनमा व्यवसायिक तरकारी खेतीमा प्रभाव पारेको देखिएको हुँदा यस अध्ययन क्षेत्रमा पनि व्यवसायिक तरकारी खेतीले कृषक समुहको सामाजिक, आर्थिक तथा शैक्षिक जीवनमा कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्ने कुरा नै यस अध्ययनको मुख्य मनसाय हो ।

समग्र अध्ययनको आधारमा के निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने नेपालको कृषि हिसोन्मुख अवस्थामा छ । यसको विकास नगरी राष्ट्रको विकासको परिकल्पना गर्न सकिदैन । राष्ट्रको विकास गर्ने कार्यको थालनी गाउँ गाउँबाट गर्नुपर्छ । गाउँको विकास गर्न

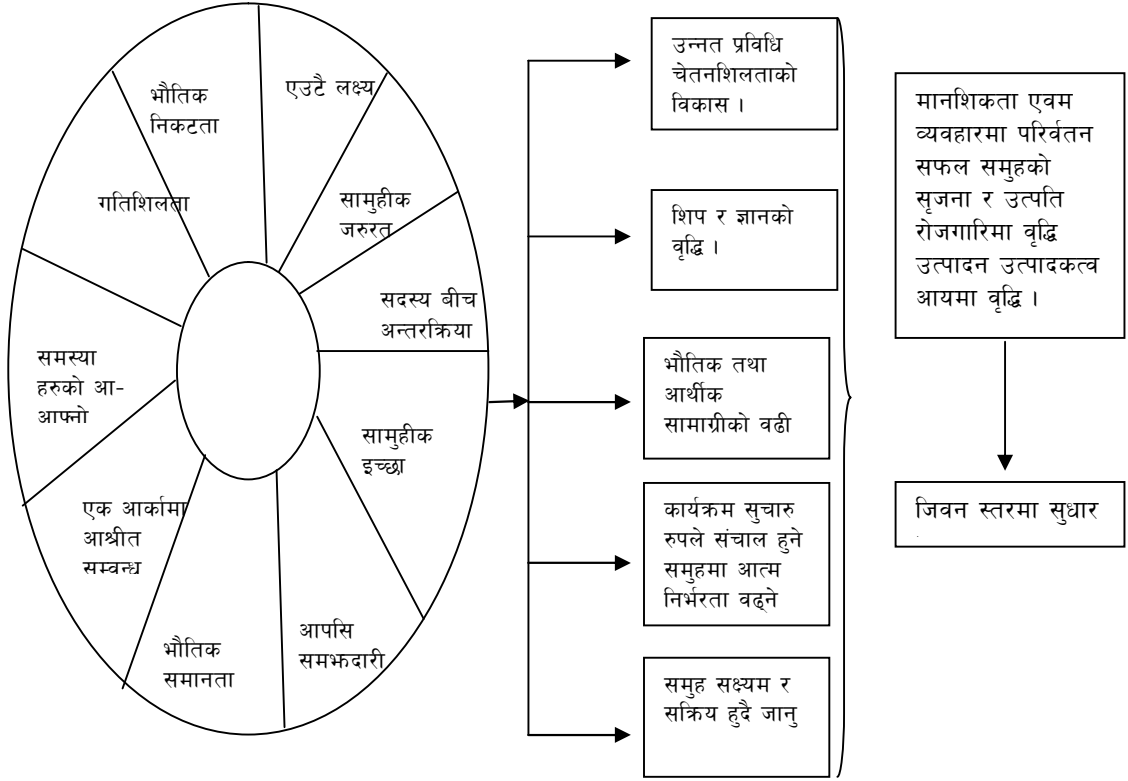
कृषिमा सुधार अनिवार्य मानी स्याङ्जा जिल्ला वालिङ्ग नगरपालीकाका कृषक समूह र कृषि प्रणालीका बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने जमर्को गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्रको सामाजिक, शैक्षिक आर्थिक तथा धार्मिक अवस्थाको अध्ययन अध्ययन क्षेत्रकै तथ्याङ्कको आधारमा गर्ने प्रयत्न गरिएकाले अध्ययन वास्तविकताको नजिक पुग्ने छ भन्ने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

२.८ अवधारणात्मक ढाँचा

समूह पद्धतिको अवधारणा कुनै नौलो र नयाँ होइन, यस सम्बन्धी क्रियाकलापहरु परापूर्वकालदेखि हालसम्म कुनै न कुनै रूपमा विद्यमान छ । गाउँ समाजमा कुनै किसिमको परि आउने समस्याहरुको टुंगो लिन पर्ने परिस्थितिमा समाजका जाने व्यक्तिहरुको समूहबाट छलफल गरि निर्णय लिने गरेको पाउँछौं । एकलै लिएको निर्णय भन्दा समूहमा गरिएको निर्णय अवश्य पनि बढी व्यवहारिक र मान्य हुन्छ भन्ने अवधारणालाई नै अगाडि राखेर समूहको आवश्यकता परेको छ । यो समूहले समाजमा आई परेका समस्या, कुरिति, कुकर्म आदि विषयमा छलफल गरी सामुहिक निर्णयबाट दीशाबोधगरेको पाइन्छ । समूहको अवधारणालाई अंगालेर विश्वका कैयौ देशहरुमा औपचारिक वा अनौपचारिक रूपमा समूहको माध्यमबाट विभिन्न किसिमका दोष सम्बन्धित कार्यक्रमहरु संचालन गरेको पाइन्छ । यसै समूहको अवधारणालाई अंगालेर वालिङ्ग नगरपालिकाको पनि विभिन्न कृषक समूहहरु गठित भएर विभिन्न किसिमका कृषि प्रणाली संचालन गरेका छन् । कृषक समूहमा पनि समूह कृषि प्रणालीले प्रभाव पार्दै गएको छ । त्यसको परिणाम स्वरुप कृषक समूहको आर्थिक सामाजिक शैक्षिक पक्षमा परिवर्तन हुँदै गएको छ ।

चित्र नं. २.३

कृषक समूह प्रणालीको अन्तर सम्बन्ध

परम्परागत कृषि प्रणाली अन्तर्गत कृषि प्रसारले प्रगतिशील कृषकहरू छानी उनिहरूको खेतबारीमा उन्नत प्रविधिहरू प्रदर्शन गराई वा तालिम दिई अन्य कृषकहरूलाई तिनै प्रगतिशील कृषकहरूको खेतिपातीमा अवलोकन गरि उनिहरूसँग उन्नत प्रविधिहरू सिकेर अभिप्रेरित हुने गर्दथे । यो प्रणाली 'ट्रीकल डाउन' सिद्धान्तमा आधारित छ । व्यवहारमा त्यति लागु हुन नसकेका कारणले यसका साथसाथै अन्य कृषि प्रणाली संचालन हुदै आय पनि त्यति राम्रो विकाश हुन नसके पछि समूह प्रणालीको अवधारणा संचालनमा भएको मानिन्छ । वि.सं. १९८० को अन्त्यदेखि यता विकासोन्मुख मुलुकमा समूह प्रणाली प्रयोगमा आएको मानिन्छ । कृषि सेवालाई बढी प्रभावकारी बनाउन आम कृषकहरूमा कृषि सेवाको पहुचमा वृद्धि गराउन छिटो छरिटो सेवा प्रदान गर्न कृषक समूह प्रणाली अवधारणा लागु गरियो । यसरी कृषि प्रणालीमा परिवर्तन हुँदै आएको छ ।

परिच्छेद : तीन

अध्ययन विधि

३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनौट

स्याङ्जा जिल्लामा पर्ने वालिङ्ग नगरपालिका कृषक समूहहरूको मुख्य पेशा कृषि हो । कृषि उत्पादन यहाँका अधिकांश कृषक समूहहरूका जीवन निर्वाह गर्नुका साथै अर्थोपार्जन गर्ने मुख्य आधार हो । यहाँ वालिङ्ग नगरपालिका कृषक समूहहरूको अध्ययन गर्नको लागि वडा नं. २,६,८ लाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनौट गरिएको छ ।

३.२ समग्र र नमुना छनौट

वालिङ्ग नगरपालिकामा केन्द्रीय तथ्यांकको गणना २०५८ अनुसार कुल जनसंख्या २०,४१४ गणना मध्ये पुरुष ९,४४७ (४६.२५%), महिला १०,९६७ (५३.७५%), घरधुरी संख्या ३६१०, परीवार संख्या ४२९२, औषत परिवार संख्या ४.७५ छन् । यस सोध कार्यमा सम्पूर्ण कृषक समूहको अध्ययन गर्न सम्भव नरहेको र कृषक समूहहरूको पेशा लगभग एकै किसिमको रहेको वडा नं. २,६,८ का कृषक समूहहरूको तथ्याङ्क लिदा वालिङ्ग नगरपालिकाको १६ वडा कृषक समूह मध्ये २,६,८ का कृषक समूहलाई नमुनाको रूपमा लिएको छ ।

३.३ तथ्यांक संकलन विधि

तथ्यको प्रकृति यस शोधकार्यमा अध्ययनका विविध पद्धतिलाई अपनाईएको छ । गुणात्मक एवं संख्यात्मक तथ्यांकहरूको माध्यमबाट नेपालको अनुसन्धान उपलब्धिमुलक हुने हुदा यस शोधपक्षमा पनि प्रश्नावली अन्तरवार्ता र सहभागी अवलोकन जस्ता पद्धतिलाई प्रयोगमा ल्याईएको छ । यस शोधकार्यमा २ किसिमको तथ्यांकहरू लिइएका छन् ।

१. प्राथमिक स्रोत
२. द्वितीय स्रोत

यस सोध कार्यमा अनुसन्धान कर्ता स्वयं आफैले स्थलगत अध्ययनमा निम्न विधिहरू प्रयोग गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत निम्न विधिहरू छन् ।

क) अन्तवार्ता

शोध कार्यका लागि प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलनको लागि यो महत्वपूर्ण विधि मानिन्छ । यस अन्तर्गत आफैले तयार पारेको प्रश्नावलीको आधारमा कृषक समूहको विभिन्न स्थिति र कृषि उत्पादन सम्बन्धी विविध पक्षसंग सम्बन्धित तथ्याङ्क संकलन गर्न यो पद्धति अपनाइएको हो । यस अन्तर्गत अनुसन्धानकर्ता स्वयं सम्बन्धित भेगमा गई त्यहाँका कृषक समूहसँग प्रत्यक्ष सम्पर्क राखी तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

ख) अवलोकन

अवलोकन विधिबाट अनुसन्धानकर्ताले आफुले देखेको तथा अनुभव गरेको तथ्यहरु संकलन गरिने हुदा सो तथ्याङ्कहरुको गुणात्मक र बढी औचित्यपूर्ण हुने विश्वास राखिएको छ । शोधकर्तालाई आफ्नो क्षेत्रमा नै अध्ययन गर्न पहिलेदेखि नै इच्छा भएकोले यसरी अवलोकन गर्न सजिलो परेको थियो । विशेष गरी त्यहाँका कृषक समूहहरु कृषि पेशामा आधारीत भएकोले र उनीहरुको स्थिती बारे जानकारी लिन बढी उत्सुक भएकोले भरपर्दो र विश्वासिलो तथ्याङ्क लिन सकियोस् भनि पटक-पटक त्यस क्षेत्रमा घुमेर शोधकर्ताले अवलोकन गरिएको हो । जसबाट कृषक समूह र कृषि प्रणाली सम्बन्धित विभिन्न कुरा थाहा भयो ।

३.४ तथ्याङ्क संकलनमा आईपरेका कठिनाईहरु

अनुसन्धानको काम सहज र सरल पक्कै पनि हुदैन स्रोत साधन र समयले भरिपूर्ण भएपनि अनुसन्धानको सिलसिलामा शोधकर्ताले अनेक समस्याको सामाधान गर्नु पर्छ । यस अध्ययन क्षेत्रमा यस भन्दा अगाडि यस्ता शोध कार्य नभएकोले यहाँका कृषक समूहले सजिलैसँग तथ्याङ्क दिन खोजेनन् । शोध कार्यको उद्देश्य र महत्व थाहा पाएपछि समस्या हल हुन सक्यो ।

३.५ तथ्याङ्क विश्लेषण प्रकृया

यस शोधकर्तालाई व्यवस्थित वनाउन आवश्यक परेको ठाँउमा सांख्यिक विधिलाई प्रयोग गरिएको छ । अध्ययन अनुसन्धानको सफलता सङ्कलन गरिएका तथ्याङ्कहरुको प्रभावकारी विश्लेषण तथा प्रस्तुतीकरण भर पर्दछ । तसर्थ यहाँको कृषक समूह र कृषि

उत्पादनसँग सम्बन्धित विभिन्न पक्षहरूको अध्ययनका लागि सङ्कलित तथ्यहरू विश्लेषण गरिरहेको छ । यसरी विश्लेषण गरी निकालिएका तथ्यगत कुरालाई प्रस्तुतिकरण गर्दा वर्णनात्मक पक्षमा विशेष जोड दिइए तापनि विश्लेषणात्मक पक्षलाई पनि सक्दो स्थान दिन खोजिएको छ ।

परिच्छेद : चार

अध्ययन क्षेत्रको सामाजिक अवस्था

४.१ अध्ययन क्षेत्रको संक्षिप्त परिचय

गण्डकी अञ्चल अन्तर्गत पर्ने स्याङ्जा जिल्ला एक पहाडी जिल्ला हो । हाल यस जिल्लामा २ वटा नगरपालिका ६० गा.वि.स. हरू रहेकोमा १५ वटा इलाकाहरु र ३ वटा संसदीय निर्वाचन क्षेत्रहरुमा विभाजन गरिएको छ । प्रदेशिय विभाजन अनुसार १५ प्रतिशत भुभागमा उष्ण प्रदेशिय क्षेत्र ६० प्रतिशत भुभागमा समशितोष्ण प्रदेशिय क्षेत्र र १५ प्रतिशत भुभागमा शितोष्ण प्रदेशिय क्षेत्र पर्दछन् । यस जिल्लाको पूर्वमा तनहुँ पश्चिममा गुल्मी र पाल्पा उत्तरमा पर्वत र कास्की जिल्ला तथा दक्षिणमा शालिग्राम नदि पर्दछन् ।

यसको उचाई समुद्र सतहबाट ३६६ देखि २५१२ मिटर रहेको छ भने औषत वार्षिक वर्षा २६६५ मी.मी. मौसमि वर्षा आषाढदेखि असोजसम्म सामान्य वर्षा कात्तिकदेखि जेष्ठसम्म र अधिकतम तापक्रम २८ डि.से. न्यूनतम तापक्रम ९.५ डि.से. रहेको पाइन्छ ।

स्याङ्जा जिल्लाको २ नगरपालिका मध्ये संसदीय निर्वाचन क्षेत्र नं. २ मा पर्ने वालिङ्ग नगरपालिकाको क्षेत्रलाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा दिइएको छ । यस नगरपालिकाको स्थापना २०५३/१०/११ मा भएको हो । यस नगरपालिकाको पूर्वमा मल्याङकोट शिवालय एलादी, पश्चिममा थुमपोखरा र तीनदोबाटे गा.वि.स. र उत्तरमा कालिकाकोट, स्वरेक र छाङ्गाङ्गाङ्गी र दक्षिणमा तीनदोबाटे, पकवादी र केवरे भौगोलिक रूपमा अवस्थित छन् । यो नगरपालिका पूर्वी देशान्तर देखि ८३.४५ उत्तरी अक्षांशको बीचमा पर्दछ । यसको उचाई समुद्र सतहदेखि ८०० मी. देखि १८०० मि. सम्म रहेको छ । यस नगरपालिका भित्र ११ वटा शहरी क्षेत्र, ६ वटा ग्रामिण क्षेत्र र ५ वटा बजार क्षेत्र रहेका छ । २०५८ को जनगणना अनुसार यहाँको कुल जनसंख्या २०४१४ जसमा पुरुषको संख्या ९४४७ (४६.२५%) । महिलाको संख्या महिलाको संख्या १०९६७ (५३.७५%) छ भने जसमा घरधुरी संख्या ३६१० रहेको छ । यस नगरपालिका भित्र १६ वटा कृषक समूह रहेको छ । जसमा अध्ययन क्षेत्रको रूपमा ३ वटा कृषक समूहलाई लिएको छ ।

४.२ कृषक समूहको सामाजिक स्थिति

मानिस सामाजिक प्राणी हो । समाज विना मानिस रहन सक्तैन । समाज भनेको व्यक्तिहरुको समूह मात्र नभएर व्यक्ति समूह र संस्था बीचको अन्तक्रिया र अन्तरसम्बन्धको जालो हो । स्याङ्जा जिल्ला पूर्णतया पहाडी जनजीवन र रहनसहनले भिजेको जिल्ला हो । नेपालको पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा पर्ने यस जिल्लाको सामाजिक स्थिती खासै अनौठो किसिमको देखिदैन । त्यहाँका मानिसहरुले विवाह, व्रतबन्ध, मृत्यु संस्कार अन्य चाडपर्वहरुलाई हिन्दू धर्मअनुसार मनाउँछन् । यहाँका कृषक समूहहरुको सामाजिक अवस्था राम्रो देखिन्छ ।

यस समूह पितृसत्तात्मक परिवारको प्रचलन भएपनि महिला र पुरुष मिलेर कार्य गरेको पाइन्छ । शिक्षाको विकास यातायातको माध्यमको प्रचार प्रसारले गर्दा अहिले यस क्षेत्रको निकै परिवर्तन भैसकेको छ । यस अध्ययन क्षेत्रमा ब्राम्हण क्षेत्रीहरु धेरै रहेका छन् जसमा ब्राम्हण ६५ ठकुरी १० गुरुड १० मगर १५ दलित १० क्षत्री १५ रहेका छन् ।

तालिका नं. ४.२

जातीय समूहको आधारमा अध्ययन क्षेत्रको विवरण

जातीयता	कृषक संख्या	प्रतिशत
ब्राम्हण	६५	५२%
क्षेत्री	१५	१२%
गुरुड	१०	८%
मगर	१५	१२%
दलित	१०	८%
ठकुरी	१०	८ %
जम्मा	१२५	१०० %

स्रोत : स्थलगत अवलोकन, २०६८ ।

माथि तालिका नं. ४.२ ले के देखाउँछ भने यहाँ ब्राहमण, क्षेत्री, गुरुड, मगर, दलित र ठकुरी आदि जातिय आधारमा ब्राम्हणको सहभागिता बढी देखाउँछ, त्यसैगरी क्षेत्री, मगर गुरुड दलित ठकुरीको सहभागीता एकै किसिमको देखिन्छ । यस अध्ययन क्षेत्रमा अछुत जातिको कृषक समूहमा सहभागिता कम देखिनाको कारण जनचेतनाको कमी रहेको छ ।

४.३ जनसंख्याको बनौट

केन्द्रिय तथ्याङ्क विभागले २०५८ को जनगणना अनुसार वालिङ्ग नगरपालिकाको कुल जनसंख्या २०११४ थियो । जसमा पुरुषको संख्या ९४४७ (४६.२५%) । महिलाको संख्या १०६६७ (५३.७५%) छ भने जसमा घरधुरी संख्या ३६१० परिवार संख्या ४२९२, औषत परिवार संख्या ४.७५ जनघनत्व ०.६१ प्रतिहेक्टर वृद्धिदर १.३६ थियो । वालिङ्ग नगरपालिकामा १६ वटा कृषक समूह छ । १६ वटा कृषक समूह मध्ये ३ वटा कृषक समूहलाई शोधकर्ताले नमुना छनौटको रूपमा अध्ययन गरेको छ ।

तालिका नं. ४.३

उमेर लिङ्ग अनुसार नमुनाको रुपमा लिईएको घर धुरीका मानिसहरुको जनसंख्या

उमेर समुह	समूह क		समूह ख		समूह ग		जम्मा	
	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष
०-२०	१	०	०	०	१	२	२	२
२१-२५	३	३	०	३	२	३	५	९
२६-३०	५	२	१	२	३	२	९	६
३१-३५	१	१	७	१	३	३	११	५
३६-४०	९	२	८	३	९	६	२६	११
४१-४५	४	३	४	३	३	३	११	९
४६-५०	२	१	२	०	४	४	८	५
५०-५५	०	०	०	०	३	३	३	३
जम्मा	२५	१२	२२	१२	२८	२६	७५	५०

स्रोत : स्थलगत अवलोकन, २०६८ ।

वालिङ न.पा को कृषक समूहमा महिलाको संख्य पुरुषको संख्या भन्दा बढी रहेको छ । अर्थात ७५ महिला ५० पुरुष रहेका छन् । यस ३ वटा समूहको अध्यन गर्दा सबै भन्दा बढी उमेर समूह ३६-४० रहेको छ । भने सबैभन्दा कम ०-२० वर्ष उमेर समूह यस कृषक समूहमा सहभागी भएका छन् । त्यसैले यस तथ्याङ्कलाई हेर्दा आर्थिक दृष्टिले सक्षम जनसंख्या ३६-४० वर्ष उमेर समूह देखिन्छ भने बाँकी जनसंख्या आश्रीत देखिन्छ । माथीको तालिका लाई हेर्दा महिलाको संख्या पुरुष भन्दा बढी रहेको हुदा कृषक समूहमा महिलाहरुको सक्रीयता बढी रहेको देखिन्छ ।

४.४ समूहका अगुवाको शैक्षिक स्थिति

कुनै पनि देशको विकासमा शिक्षाले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । शिक्षित नागरिक देशका मेरुदण्डको रुपमा लिन सकिन्छ । जुन देशमा शिक्षाको विकास राम्रोसँग भएको छ, त्यस देशको सामाजिक तथा आर्थिक विकास राम्रोसँग भएको हुन्छ भने जुन देशमा शिक्षाको विकास भएको छैन त्यस देशका नागरिक देशको विकासमा बाधक सिद्ध

भएका हुन्छन् । नेपाल आर्थिक रूपले पिछडिएको देश भएकोले त्यहाँका बहुसंख्यक नागरिकहरु शिक्षाको अवसरबाट टाढा रहनुपरेको कुरा त सर्वविदितै छ ।

तालिका नं. ४.४

कृषक समूहका अगुवाहरुको शैक्षिक अवस्था

	समूह क		समूह ख		समूह ग		जम्मा	
	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष
लिंग अनुसार								
शैक्षिक अवस्था								
निरक्षर	३	४	२	३	५	५	१०	१२
शाक्षर	१०	८	२०	२५	१५	२५	४५	५८
जम्मा	१३	१२	२२	२८	२०	३०	५५	७०

स्रोत : स्थलगत अवलोकन, २०६८

तालिका नं. ४.४ का अनुसार समग्र कृषक समूहमा पुरुषको संख्या बढी छ । समूह क मा गरिव लैगिक सन्तुलन भए पनि अरु २ समूहमा धेरै अन्तर छ । सबै समूहमा न्युन मात्रमा निरक्षर छन् । समग्रमा १० महिलाहरु निरक्षर छन् भने १२ जना पुरुष अगुवाहरु पनि निरक्षर पाइएका छन् । अधिकांश शाक्षर भएका अगुवाहरुको पनि उपस्थिति छ ।

४.५ समूहको आर्थिक स्थिति

मानिसहरुको आर्थिक अवस्था हेरेर त्यस देश र समाजमा कति विकास भएको छ भन्ने जान्न सकिन्छ । त्यसै गरि मानिसहरुको पनि आर्थिक अवस्था हेरेर धनी वा गरिव छुट्टाउन सकिन्छ । यस वालिङ्ग नगरपालिकाका कृषक समूहहरुको मुख्य पेशा कृषि हो । कृषि उत्पादन गरेर बजारमा विक्री वितरण गरिन्छ । आवश्यक परेको कृषकलाई व्याजको रुपमा दिने र एक आपसमा ऋण तिरनतारन गर्ने चलन रहेको छ ।

वालिङ्ग न.पा.२ को हितकोष १००० रहेको छ भने ६ को १५९०००० रहेको छ भने ८ को हितकोष २००००० रहेको छ । मुख्य बजार क्षेत्र वालिङ्ग, रामवाच्छा, त्रियासी, वायटारी, करादी, भोलुङ्गे आदि । वालिङ्ग नगरपालिकाका १६ वटा कृषक समूह मध्ये ३ वटा

कृषक समूहलाई नमूना छनौटको रूपमा लिइएको छ । जस मध्ये २,६,८ वडालाई लिएको छ । वालिङ्ग न.पा.२ का कृषक समूहको नाम श्री नमूना कृषि उपज कृषक समूह रहेको छ । यस समूहको गठन मिति २०५२/६/८ मा भएको हो । यस समूहको किसिम मिश्रित रहेको छ । यस समूहमा ३३ पुरुष सदस्य संख्या महिला महिला ३२ रहेको छ । यस समूहमा नियमित बैठक प्रत्येक महिनाको १५ गते हुने गर्दछ । यस समूहको मुख्य उद्देश्य ताजा तरकारी तथा फलफूल वाली रहेको छ । यस समूहको हालसम्मको हितकोष १००००/०० रहेको छ । यस समूहको उल्लेखनिय कार्यहरु ताजा तरकारी तथा फलफूल विक्री वितरण गर्ने ।

त्यसै गरी वालिङ्ग न.पा. ६ का कृषक समूहको नाम श्री तारा देवी कृषक समूह रहेको छ । यस समूहको गठन मिति २०५२ मा भएको हो । यस समूहको किसिम महिला रहेको छ । यस समूहमा १८ महिला सदस्य संख्या रहेको छ । यस समूहको नियमित बैठक प्रत्येक महिनाको १३ गते हुने गर्दछ । समूहको मुख्य उद्देश्य फलफूल तथा अदुवा उत्पादन रहेको छ । यस समूहको हाल सम्मको हितकोष १५९०००/०० रहेको छ । यस समूहको उल्लेखनिय कार्यहरु फलफूल तथा अदुवा विक्री वितरण गर्ने रहेको छ ।

वालिङ्ग न.पा. ८ का कृषक समूहको नाम श्री त्रियासी कृषक समूह रहेको छ । यस समूहको गठन मिति २०६०/६/२५ मा भएको हो । यस समूहको किसिम मिश्रित छ । यस समूहमा महिला २ पुरुष ७ सदस्य संख्या रहेको छ । यस समूहको बैठक प्रत्येक महिनाको ७ गते हुने गर्दछ । समूहको मुख्य उद्देश्य ताजा तरकारी उत्पादन गर्ने रहेको छ । हालसम्मको हितकोष २०००००/०० रहेको छ । यस समूहका उल्लेखनिय कार्यहरु ताजा तरकारी उत्पादन तथा विक्री वितरण गर्ने रहेको छ ।

परिच्छेद : पाँच

कृषक समूह परिचालनका प्रभावकारीता

५.१ तरकारी उत्पादनको लेखाजोखा

नेपालको तरकारी खेति उत्पादन सम्बन्धमा वि.सं. २००७ साल अगाडि पहाडतिर डल्ले मुला तोरी, फर्सी आदिको खेति गरिदै आएको पाईन्छ । काउली वन्दा, चम्सुर, पालुङ्गे जस्ता तरकारी काठमाण्डौवाहिर अन्यत्र भेटिदैनथ्यो । वि.सं. १९९७ सालमा विदेशी तथा स्थानिय तरकारी विउहरुको अध्ययन परीक्षण सदर एक्सपेरिमेन्तल फर्म ताहाचलमा भएको र कही उत्पादित विउ विजन भण्डारण गरिएको थियो । वि.सं. १९९९ मा वालाजु बगैचामा विभिन्न जातका गोलभेडा वन्दा, आदिका विउ ल्याई अध्ययन अनुसन्धान गरियो । वि.सं. २००८/०९ सालतिर सिंहदरवार प्लान्ट आयोजनामा य.यस.ओ.एम. को सौजन्यबाट प्राप्त विभिन्न जातका तरकारी बीउ उत्पादन गरियो । वि.सं. २००९/०१० सालतिर हिमाल चढ्न आएका जापानिज पर्वतारोहिहरुले मुला, सलगम, वन्दा आदिका वीउहरुमा जापानि हवाईटनेक मुला समेतको वीउ ल्याई उत्पादन सुरु गरियो । वि.सं. २०११/१२ सालदेखि त्रिभुवन ग्राम विकासबाट विभिन्न जिल्लाहरुमा कृषि विकास मार्फत उन्नत तरकारी विउ उत्पादन परवानिपुर यज्ञपुरीमा सुरु भयो । वि.सं. २०१७ साल पछि भारतिय सहयोगबाट किर्तिपुर धनकुटा र पोखरामा वागवानी केन्द्र खोलिए । त्यस्तै गरी दामन धुनिवेसी, जनकपुर, त्रिशुली, र हेलम्बुमा पनि वागवानी केन्द्र खोलिए । वि.सं. २०२९ सालमा तरकारी विकास तथा संरक्षण साखाको स्थापना भई वि.सं. २०२९ सालमा पुर्नगठित कृषि विभाग अन्तरगत तरकारी विकास साखाको सुदृढिकरण भयो । वि.सं. २०३१/०३२ सालमा खुमलटारमा तरकारी विकास तथा विउ उत्पादन केन्द्र खुले । यसैबीच विभिन्न विदेशी नियोगहरु जस्तै : अमेरिका स्वयमसेवक, जर्मन, जापानि, स्वीस, प्राविधिक, ब्रिटिस र युनिसेफ आदिबाट विभिन्न किसिमका तरकारीहरु विभिन्न स्थानमा प्रवेश हुन थाल्यो । साथै भारतिय तथा ब्रिटिश सेनाहरुले विदामा तथा अवकास पछि विभिन्न तरकारीका वीउहरु गाउँघरमा लागि तरकारी उत्पादन र वीउ बृद्धि गरे । हाल प्रचलनमा आएका तरकारी वीउका विभिन्न श्रोतहरुबाट तरकारी खेतीमा व्यापकता आएको छ ।

- क) सरकारी बागवानी फर्मबाटव ।
- ख) सरकारी निकायको रेखदेखमा कृषक स्तरमा उत्पादित तरकारीको बीउ ।
- ग) सरकारी तथा नीजि संघ संस्थाबाट वाह्य मुलुकहरुबाट पैठारी गर्ने ।
- घ) कृषक आफैले आफ्नो प्रयोग तथा सीमित विक्रीका लागि उत्पादित तरकारी बीउ ।

५.२ कृषक समूह परिचालनका अभ्यास

स्याङ्जा जिल्ला लगायत यस्तै सुविधा सम्पन्न उत्पादन क्षेत्रहरुमा कृषक समूहहरु परम्परागत कृषि प्रसार शैक्षिक पद्धति तर्फ भन्दा एक कदम अगाडि बढी परिस्थिति विशेषका विशिष्ट उत्पादन पद्धति र प्रविधिको खोजीमा छन् । एकातिर कृषकहरु विभिन्न बालिहरुको जैविक विविधताको संरक्षण सम्बर्द्धन तर्फ जागरुक हुँदै गइरहेका छन् भने अर्कोतिर विशेष गुणयुक्त बालीहरु लोप हुने अवस्थामा पुगेका छन् । कृषि प्रसारका प्रयास र शैक्षिक पद्धतिहरु यस्ता जैविक विविधताहरुको प्रचारप्रसार तथा संरक्षण/सम्बर्द्धन तर्फ उन्मुख हुनुपर्ने देखिन्छ (जि.कृ.वि.का., २०६५) ।

वालिङ्ग नगरपालिकाको बजार मागलाई ध्यानमा राखी सुन्तलाजात फलफूल, कफी, वेमौसमी तरकारी आदि उच्च मुल्यवान बालीहरुको उत्पादनमा परिमाणात्मक र गुणात्मक सुधार ल्याउन र सिञ्चित तर एकल खेतिको रुपमा धान मात्र खेती गरिने उर्वरा फाँटहरुमा बाली सघनता बढाउन विशेष प्रयासहरु हुँदै आएका छन् भने वालिङ्ग र आसपासका क्षेत्रमा वर्षेनी पर्ने असिनाले गर्ने क्षतीलाई मध्यनजर राख्दै असिना सहने वा असिनाबाट तुलनात्मक रुपमा कम क्षति हुने कफि, मौरी, च्याउ, मत्स्य, प्लाष्टिक घरमा तरकारी खेती आदि बाली व्यवसायको खेतीमा व्यवसायीकरण गर्न सकिने प्रशस्त संभावना र आवश्यकता देखिएको छ ।

जिल्ला कृषि विकास कार्यालय स्याङ्जाको सेवा प्रवाहको वर्तमान स्थिती अन्तर्गत साना सिञ्चाइ विशेष कार्यक्रम भएको छ । कृषकहरुका लागि आवश्यक पर्ने तर विस्तृत इन्जिनियरिङ अध्ययन आवश्यक नपर्ने र स्थानीय सीप क्षमताबाट कार्यान्वयन हुन सक्ने सामूहिक उपभोगका स-साना अस्थाई बाँध, पैनी, छेकवार, कूलो मर्मत/संभार, संरक्षण ह्यूम पाइप, पोलीपाइप, स्प्रिङ्कलर तथा ड्रिप सिञ्चाई इनार वा पोखरी निर्माण, वर्षादको पानी संकलन टंकी निर्माण आदि स साना सिञ्चाइ कार्यक्रमहरुको माध्यमबाट कृषकहरुलाई तरकारी खेती वा अन्य आय आर्जनका कार्यक्रमहरुमा टेवा पुऱ्याउन र बाढी पहिरोका

कारण भइरहेको सिञ्चाई प्रणालीमा तत्काल स-साना राहत पुऱ्याउन कूलो चलाउन सकिने अवस्थाहरु ल्याउन सम्बन्धित उपभोक्ता वा कृषक समूहको समेत कम्तीमा १५% आर्थिक वा श्रम सहभागिता एक स्कीममा बढीमा एकलाख रुपैयाँसम्मको आर्थिक अनुदान सहयोग पुऱ्याई राहत दिन साना सिञ्चाई विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने कार्यक्रम रहेको छ ।

कृषकहरु परम्परागत कृषि पद्धति तर्फभन्दा एक कदम अगाडि बढी परिस्थिति विशेषका विशिष्ट उत्पादन पद्धति र प्रविधिको खोजीमा छन् । पोखरा उपत्यका र यस वरपरका सुविधा सम्पन्न ठाँउहरु उर्वर क्षमता बढी भएको ठाँउमा कृषकहरुमा धेरै सचेतता विकास भएको छ । त्यस्ता किसानहरुले परम्परागत गुजारा कृषि पद्धतिलाई छोड्न चाहन्छन् र छोड्दै आएका छन् । गुजारा खेती पद्धतिको ठाँउमा नयाँ तरिकाको खोजी गरिरहेका छन् । नयाँ तरिकाको खोजी गर्नु भनेकै उन्नत प्रविधि र पद्धतिको अवलम्बन गर्न सक्नु हो । उन्नत मल, बीउ, विषादी र खेती प्रविधिहरु नयाँ र आधुनिक हुन सकेमा मात्र उत्पादनमा वृद्धि हुन सक्दछ भन्ने कुरायाँका कृषकहरु मध्ये सबैले राम्रै बुझेका छन् । परम्परागत उत्पादनका वीउहरु, मलहरु र प्रविधिबाट धेरै उत्पादन लिन सकिदैन तर त्यसलाई आधुनिक मल वीउको प्रयोगबाट धेरै उत्पादन गर्न सकिन्छ ।

कृषक समूह पद्धति प्रणाली कृषि प्रसार कार्यक्रमको प्रमुख रणनीति हो । नेपालको कृषि प्रसार पद्धतिको प्रमुख आधार हो । हाल नेपालमा कृषि विभाग अन्तर्गत करिब १७०७४ कृषक समूहहरु गठन भई परिचालन भएका छन् । कृषि विकासका लागि प्रविधि हस्तान्तरण गर्न यस्ता समूह निकै उपयोगि हुन्छन् । यस्ता समूहको सक्रियतामा र सस्थागत विकासबाटै नै प्रविधि हस्तान्तरण प्रभावकारि हुन गई कृषि विकासमा टेवा पुग्न सक्छ ।

५.३ कृषि प्रणालीमा कृषक समूहको भूमिका

वर्तमान परिप्रेक्षमा दिगो कृषि विकासलाई कृषि नीतिको मुख्य आधारको रूपमा लिईएको छ । गरिवी निवारण, खाद्य सुरक्षा, रोजगारी तथा आयमा वृद्धि गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकारको आफ्नै लगानि तथा विदेशि सहयोगमा विभिन्न आयोजनाहरु नेपालको विभिन्न ग्रामिण क्षेत्रमा सन्चालन हुदै आएका छन् । हाम्रो जस्तो मुलुकमा विकासको लागि छुट्टयाईएको बजेट पर्याप्त नभएको अवस्थामा स्थानिय विकासको गतिलाई तिब्र पार्न जनसहभागिता र स्थानिय संस्थाहरुको सुद्विकरणको महत्व अति नै रहेको छ । यस्तो अवस्थामा कृषकहरुको सानो-सानो समूह नै कृषि प्रसारको सशक्त माध्यम बन्न सक्दछ र

ती समूहहरूको सरलीकरण, सुद्विकरण नै दिगो विकासको लागि सहयोगि वन्न सक्दछ । नवौं पञ्चवर्षिय योजना देखि कृषि प्रविधिहरू कृषक समूहको माध्यमबाट लैजाने निति अनुरूप समूहमा आधारित कृषि प्रसार पद्धति लागु गरिएको र यसलाई निरन्तरता प्रदान गरिएको छ । परम्परागत कृषि प्रसार प्रणाली अन्तरगत एकातर्फ कृषकहरू सरकारको मुख ताक्नुपर्ने बाह्य श्रोत साधनमाथि निर्भर हुनुपर्ने अवस्था थियो । व्याक्तिगत भेटघाट गर्ने तरिका प्रभावकारी भएमा पनि समय लाग्ने, बढी खर्चिलो र असम्भव जस्तै थियो । सो अनुरूप कृषकहरूलाई संगठित गर्दै कृषि सेवलाई बढी प्रभावकारी कृषकका वास्तविक चाहानामा आधारित, सहभागितात्मक र कृषकका दक्षता र सिपलाई उपयोग गर्दै आम कृषकहरूमा कृषि सेवाको पहुच वृद्धि गराउन र छिटो र छरितो सेवा प्रदान गर्न कृषक समूह प्रणाली लागु गरियो । नेपालमा समूह प्रणालीको अवधारणा वि.सं. २०३३ (ई.सं. १९७५/७६) तिर कृषि विकास बैंक मार्फत संचालित साना किसान विकास कार्यक्रम मार्फत आएको हो । तत्कालिन समयमा कृषि ऋण प्रवाहमा सहजता ल्याउन समूहगत अवधारणा ल्याइएको हो र यसको सफलताबाट कृषि प्रविधि प्रवाहमा समेत समूहगत अवधारणा लागु गर्न नीतिगत पृष्ठपोषण प्रदान गरियो । यस्तै २०४२ सालतिर पशु विकास तर्फ पनि समूह पद्धति लागु भएको अन्य तथ्य कृषि विकास विभागको समूह गठन तथा सञ्चालन कार्यविधि निर्देशिका २०५० मा उल्लेख गरिएको छ ।

कृषक समूहको प्रभावकारीता र अन्तरसम्बन्धमा प्रभाव पार्ने तत्वहरू यस प्रकार छन् ।

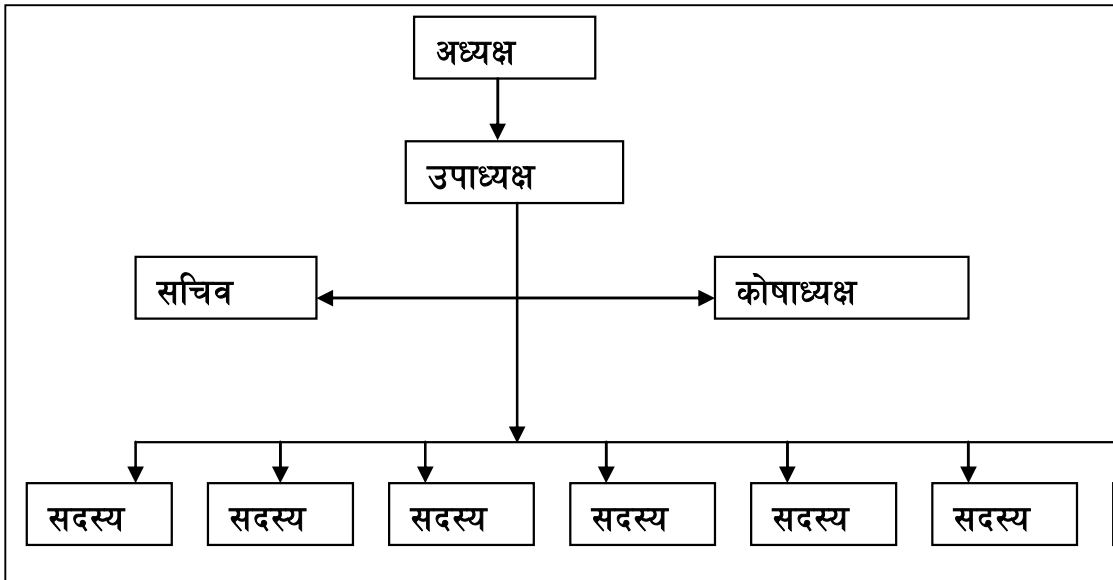
- १) कृषक पाठशालाको सहभागिता
- २) व्यवसायीक कृषि र लाभमा पहुँच
- ३) समूहमा एकता
- ४) आपसी समन्वय
- ५) समूहको उद्देश्य – दुग्ध उत्पादन/ मौरी पालन
- ६) समूहको क्रियाशिलता
- ७) समूह सदस्यहरूको आर्थिक/शैक्षिक/ सामाजिक स्तर
- ८) समूहको लैङ्गिकता – महिला/पुरुष
- ९) समूहले संचालन गरेको कृषकलाप समूहको सामाजिक सम्बन्ध

५.४ कृषक समूहको संरचनात्मक ढाँचा

कुनै पनि समाज आफैँमा एउटा अखण्ड व्यवस्था हुँदैन । त्यसका पनि अनेकौँ भाग हुन्छन् । यिनै भागहरूको क्रियाकलापबाट समाजको निर्माण हुन्छ । यो निर्माणमा रहेका भागहरूमा एक आपसको सम्वन्ध रहन्छ, भने विना भागहरू कुनै पनि संरचना निर्माण हुन सम्भव छैन र हुँदैनपनि । त्यसकारण संरचना भनेको एउटा रूपरेखा अथवा अत्यावश्यक भागहरूको स्वरूप हो । जसको निर्माणमा भागहरूको पूर्णतया आवश्यकीय कृयाकलाप भइरहेको हुन्छ । यस प्रकारले कृषक समूहको संरचना अन्तर्गत पनि विभिन्न अत्यावस्यकीय भागहरू हुन्छन् तिनै भागहरूको वास्तविक रूपरेखाको वनोटलाई कृषक समूहको संरचना भनिन्छ । जसअन्तर्गत विभिन्न भागहरू जस्तै अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सचिव, कोषाध्यक्ष र ७ जना सदस्य रहेका हुन्छन् भने यिनीहरूको कृयाकलाप एक आपसमा अन्तरसम्वन्धित भएर चलिरहेका हुन्छन् ।

चित्र नं. ५.१

कृषक समूहको संरचनात्मक ढाँचा

साभार : कृषक समूहको संरचनात्मक ढाँचा (कोइराला २०६५/६६ : १६)

यी कृयाकलाप एक आपसमा सम्वन्धित रहेर जुन प्रकारको जालोको निर्माण भएको हुन्छ त्यसलाई नै कृषक समूहको संरचना भनिन्छ । यसप्रकार कुनै पनि समाजको सामाजिक संरचना त्यस समाजको संरचना निर्माणमा विभिन्न भागहरूको कृयाकलाप

अनुसार फरक-फरक पाइन्छ । त्यस्तै गरी कृषक समूहको संरचना अन्तर्गत पनि विभिन्न प्रकारका कृषक समूहगत भाग फरक फरक रूपमा कार्यगत अन्तरसम्बन्धित रहेका हुन्छन् भने त्यस्तै अनुरूपको कृषिको वा कृषक समूहको रूपरेखाको संरचना तयार भएको हुन्छ ।

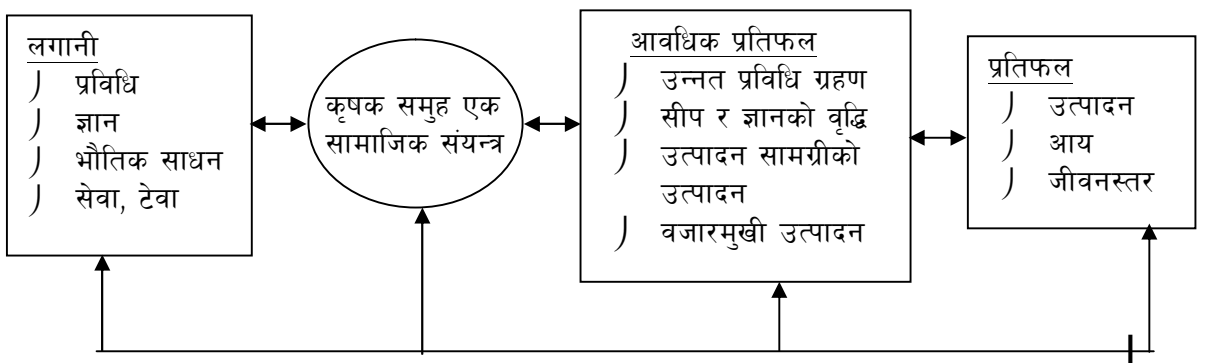
कृषक समूहले समूह अगुवाको छनोट गर्ने , समूहका योजनाहरु कार्यान्वयन गर्ने, नियमित बैठक सञ्चालन गर्ने र समूहका मागहरु कृषि सेवा केन्द्रमा प्रस्तुत गर्ने तथा अभियानमूखी कृषि कार्यक्रमहरुमा सक्रियता देखाउने गरेका छन् ।

५.५ कृषक समूह गतिशीलता

कृषक समूह व्यक्तिहरुको समूह भएकोले यो एक चलायमान संस्था हो । यसमा विभिन्न मानविय, आर्थिक, प्राविधिक, भौतिक तथा सेवा जस्ता लगानीहरुबाट प्रतिफल प्राप्त हुने गर्दछ । यी नै विविध लगानी तथा समूह भित्रका विविध पक्षहरुको अन्तरक्रिया बाट नै समूह निरन्तर चलायमान, उर्जाशिल एवं गतिशील संस्थाको रूपमा कार्य गर्दछ । वास्तवमा समूह गतिशीलता कृषक समूहको समग्र वनावट, आन्तरिक पक्ष तथा वास्तव वातावरणसंग सो संस्थाको निरन्तर अन्तरक्रियाबाट समूहको गतिमा पर्ने प्रभाव हो । यसैले समूह निरन्तर चलायमान रहन्छ । यसलाई तलको चित्रबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

चित्र नं ५.२

कृषक समूह गतिशीलताको ढाँचा

साभार : कृषक समूहको संरचनात्मक ढाँचा (कोइराला २०६५/६६ : ११)

समूह गठन तथा परिचालन समूह सफल नहुनुमा प्रमुख कारण नै समूह गठन गर्दा त्रुटिपूर्ण तरिकाले गठन गरिएको हुन्छ । यसैले कृषक समूह गठन गर्दा निम्न बुढामा ध्यान दिनु जरुरी देखिन्छ ।

१. कृषकहरुको आर्थिक, सामाजिक स्थिती र श्रोतसाधनको अवस्था
२. कृषक समूहमा विभिन्न वर्गका कृषकहरुको सुनिश्चित प्रतिनिधित्व (समावेशीकरण)
३. समूहमा आवद्ध गराउन वास्तविक कृषकहरुको सुनिश्चितता र छनौट (कोईराला २०६५/६६ : १२)

कृषक समूह गठन गर्दा सदस्यहरुको आर्थिक सामाजिक पक्ष लगायत व्यक्तिहरुको विशेषतामा ध्यान दिनुपर्दछ । कृषक समूह गठन गर्दा यसको उद्देश्य पुरा हुँदैन । समूह गठन पश्चात यसलाई कृषकहरुको हित अनुसार कार्य गर्न गराउन नियमित मसिन जस्तै चलाउनुपर्दछ । कुनै मसिनमा कच्चा पदार्थ राखेर उत्पादन लिए जस्तै कृषक समूह पनि एउटा संगठित सामाजिक मसिन हो जसमा विभिन्न प्रविधि, ज्ञान, श्रोत साधन र सेवा जस्ता वस्तुहरुको लगानीबाट कृषकको क्षमता विकास, उत्पादकत्व वृद्धि, आय र जीवनस्तरमा सुधार जस्ता प्रतिफल प्राप्त हुन्छन् । कृषकहरुले आफ्नो क्षमता विकास र उत्पादकत्व वृद्धिका लागि समूहलाई निरन्तर रुपमा मसिनको रुपमा चलाउनुपर्दछ । यो नै समूह परिचालन हो । समूह परिचालनमा कृषक समूह गठन संचालन, विधि विधान निर्माण, जिम्मेवारी बाँडफाँड, समूह वचत तथा हितकोष परिचालन, पारदर्शिक लेखा व्यवस्थापन, कार्ययोजना निर्माण, अनुगमन मुल्यांकन तथा महिला सहभागिता तथा सशक्तिकरण आदि पर्दछन् । यसैले समूह परिचालन एउटा योजनावद्ध प्रकृया हो ।

यस अध्ययनको क्षेत्रमा तरकारी उत्पादक किसानहरु आधुनिक प्रविधिबाट प्रशिक्षित भएका छन् । कृषकहरुले प्रयोग गर्ने मल र बीउहरु कृषि सामाग्री डिलरहरुबाट प्राप्त गर्दछन् । कुन जातको तरकारी कुन समयमा लगाउने हो र कुन समयमा लगाउँदा बढी उत्पादन लिन सकिन्छ भन्ने बारेमा कृषकहरु बढी नै होशियार भएका छन् । उन्नत प्रविधिको प्रयोगका सम्बन्धमा किसानहरुले आफ्नो उत्पादन वृद्धि हुने प्रविधि अवलम्बन गरेका छन् ।

कृषि विज्ञहरुबाट प्रदान गरिएका सुझाव र सल्लाह अनुसार कृषकहरुले आफ्नो व्यवसायिक तरकारी उत्पादन गरेका छन् । उन्नत मल, बीउको छनौट, माटोको व्यवस्थापन र त्यसको दिगोपन तथा विषादीहरुको प्रयोग गर्दा अपनाउनुपर्ने होशियार जस्ता विषयहरुमा यस क्षेत्रका किसानहरु पूर्णत सचेत रहेका छन् । सम्पूर्ण रुपमा उन्नत पद्धति अनुसार तरकारी खेती गरी धेरै उत्पादन लिन सक्षम भएका छन् ।

कृषक समुहलाई गतिशील पार्नमा तालिम र भ्रमण जस्ता कृषकलापहरूले प्रेरित गर्दा रहेछन् । यो अध्ययन क्षेत्रका तरकारी उत्पादक कृषक समूहहरू तालिम, भ्रमण, कृषि प्रसारका विभिन्न शैक्षिक पद्धतिहरू, कृषि मेला, प्रदर्शनी, कृषक दिवस, गोष्ठी आदिको माध्यमबाट कृषक समूहका गतिशीलता बढाउने तथा उनीहरूलाई उन्नत खेती तर्फ अभिप्रेरित गराउने प्रयत्न भएको पाइन्छ ।

यसले प्रविधि हस्तान्तरण अन्तरगत उन्नत प्रविधिको प्रयोग गरी कृषि जन्य वस्तुहरूको परिमाणात्मक र गुणात्मक वृद्धि गराउने योजनाबद्ध तरिकाले कृषकहरूलाई स्थलगत रूपमै सैद्धान्तिक एवं व्यवहारिक तालिम सेवाबाट तरकारी उत्पादक कृषकहरू धेरै लाभान्वित भएका छन् । प्रविधि हस्तान्तरण गर्ने प्रकृया अनुसार वेमौसमी तरकारीका लागि वीउ मल तथा प्लाष्टिक घरहरूको निर्माण गर्दा पुऱ्याउनुपर्ने सावधानी र तरिकाहरू कृषकहरूले प्राप्त गरेका छन् । सिञ्चाइ सुविधा प्राप्त हुनुपूर्व यहाँका कृषकहरू परम्परागत कृषि पेशा तथा सीप हासिल गरेका छन् ।

सिञ्चाइ सुविधा प्राप्त हुनुपूर्व यहाँका कृषकहरू परम्परागत कृषि पेशा गरिरहेका थिए । उनीहरूले तरकारी उत्पादनलाई आफ्नो व्यवसायिकरणसँग सम्बन्धित कुनै ज्ञान थिएन । जब सिञ्चाइ सुविधा प्राप्त भयो, त्यसपछि कृषि प्रविधिको हस्तान्तरण संभव भएको हो । सिञ्चाइ सुविधा प्राप्त नभएसम्म किसानहरूले उन्नत प्रविधि स्विकार गर्न सक्ने थिएन । किनकि सिञ्चाइ विना तरकारी खेती र त्यसको व्यवसायिकरण सम्भव थिएन ।

भ्रमणहरूबाट कृषकहरूले अझ बढी प्रेरणा प्राप्त गरेका हुन्छन् । विभिन्न कृषि अनुसन्धान केन्द्रको अवलोकन भ्रमणबाट वीउ प्राप्त हुने स्थानहरू थाहा पाउन सफल भएका छन् । त्यस्तै गरी निजी तरकारी खेती सम्बन्धि अध्ययन/अवलोकनबाट आफू पनि त्यस्तै उत्पादक बन्ने चाहना कृषकहरूमा जागृत हुँदै गएको छ । तालिम र भ्रमणबाट सिकेका, जानेका र देखेका कुराहरूबाट कृषकहरूले आफ्नो तरकारी उत्पादन व्यवसायलाई अझ सुदृढ बनाएका छन् । विभिन्न खालका र विभिन्न विषयसँग सम्बन्धित ज्ञानले कृषकहरूलाई तरकारी खेती गर्न प्रेरणा प्राप्त भइरहेको छ । तालिम र भ्रमणबाट पनि तरकारी उत्पादक किसानहरूको बीचमा अन्तरकृया संभव भएको छ । एक आपसमा छलफल र सल्लाह सुभाषबाट पनि उनीहरू लाभान्वित भएका छन् ।

तरकारीको पकेट क्षेत्र निर्धारण भइरहनुले पनि यहाँका कृषकहरूको बढी प्राविधिक ज्ञान प्राप्त गर्न सफल भए । जिल्ला कृषि विकास कार्यालयबाट प्रदान हुने सुविधाको अलावा

कृषि सामग्री विक्रेताहरूले सामग्री, मल, वीउहरु सजिलै उपलब्ध गराउनुले तरकारी उत्पादक कृषकहरु अझ आकर्षित भए ।

जमिनको अधिकतम उपयोग र व्यवसायिक तरकारी उत्पादन गर्दा ध्यान दिनु पर्ने कुराहरु समूहलाई सिकाइने भएकाले सानो जमिनको टुकामा पनि अधिकतम प्रयोग गर्दा त्यसबाट धेरै उत्पादन लिन सकिन्छ भन्ने कुरा कृषकहरुले बुझेका छन् ।

माटोको व्यवस्थापन गर्दा घुम्तीवालीलाई बढी प्राथमिकता दिइन्छ । सधैंभरी एउटै समयमा एउटै वाली लगाई रहँदा माटोको उर्वराशक्ति घट्छ र उत्पादन कम हुन्छ । त्यसैले वाली लगाउँदा घुम्तीवालीको पद्धतिलाई अवलम्बन गर्नुपर्दछ । त्यस्तै गरेर मिश्रीत वालीलाई पनि महत्वपूर्ण मानिन्छ । एउटा मुख्य वालीको वीचवीचमा स-साना रूपमा अर्को वाली पनि लगाएर पनि त्यसबाट उत्पादन लिन सकिन्छ भने त्यस्तो मिश्रीत वालीले गर्दा मुख्यवालीमा रोग किरा लाग्न पाउदैन । रोग किराहरु सहायक वालीतर्फ लाग्छ, र मुख्य वालीको क्षति हुदैन । यस्तो किसिमले वाली सघनता, मिश्रीत वाली र घुम्तीवाली जस्ता नितान्त प्राविधिक विषयमा पनि यहाँका कृषकहरुले जानकारी प्राप्त गरेका छन् । जमिनको अधिकतम उपयोगमा कृषकहरु सचेत रहेका छन् । सिंचाई सुविधा प्राप्त भइरहनुले मौसमी, वेमौसमी, हिउँदे, वर्षे सबै तरकारी उत्पादन गरिरहने हुँदा जमिनको अधिकतम उपयोग हुन सकेको छ ।

५.६ तरकारी उत्पादनमा कृषकको भुकाव

रोजगारीका अरु अवसरहरु प्राप्त नभइरहेको अवस्थामा यस अध्ययन क्षेत्रका मानिसहरुलाई गरिबीले पनि सताइरहेको थियो । जमिनको उर्वराशक्ति बढ्न सकेको थिएन । घर परिवारमा जनसंख्या वृद्धि भइरहनु र तिनीहरुका पालनपोषणका लागि आम्दानी र रोजगारमा वृद्धि हुन नसक्नु जस्ता समस्याहरु समाजमा विद्यमान रहेका थिए । उत्पादनका लागि यहाँका मानिसहरुमा कुनै विकल्प थिएन । यस्तो परिस्थितीमा सीञ्चाइका सामान्य स्रोत सञ्चालन भयो र यो सिंचाई आयोजनाले कृषकहरुको घरजग्गा सम्म सिंचाई सुविधा उपलब्ध गरायो । खेर गइरहेको जमिनको उपयोग हुन सुरु भयो । वेरोजगार मानिसहरुले रोजगारको अवसर प्राप्त गरे । रोजगारीको आधुनिक अवसर प्राप्त भएपछि तिनीहरुको आम्दानीमा वृद्धि हुन सुरु भयो । बाह्रै महिना सिंचाई सुविधा प्राप्त भएकोले मानिसहरुको

तरकारी पेशालाई आफ्नो निरन्तर र दिगो रूपमा गर्न सकिने पेशाको रूपमा लिन थाले त्यसैले यसतर्फ भुकाव वृद्धि हुदै गयो ।

तालिका ५.१

तरकारी उत्पादनको मासिक अवस्था

मासिक	उत्पादन (प्रति कि.ग्रा)							कैफियत
पु.-चै.	काउली	बन्दा	काको	करेला	गोलभेडा	आलु	अन्य	
	४०००- ५०००	२०००- ४०००						
फा.-चै.			५०००- १००००					
फा.-चै.				८००- १२००				
वै.-अ.					८०००			
मा.-चै.						३००	२०००	

श्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६८ ।

५.७ तरकारी विक्री र आर्थिक उन्नती

सिंचाई सुविधा प्राप्त भएको कारणले यस अध्ययन क्षेत्रका कृषकहरु व्यवसायिक तरकारी खेती तर्फ आकर्षित भएपछि हरेक वर्ष कृषकहरुले तरकारी उत्पादनमा वृद्धि गर्दै लगेका छन् र यसबाट नाफा कमाएका छन् । उत्पादीत तरकारीलाई कृषकहरुको सोभै बजारमा लगेर पनि विक्री गर्दछन् । यस अध्ययन क्षेत्रमा सामुहिक रूपमा तरकारी खेती गर्न सुरुवात भएपछि एक समुहको अर्को समुहले देखेर सिक्दै जादा सामुहिक रूपले तरकारी खेती गर्ने किसानहरुको संख्या बढ्दै गएको पाइन्छ । सामुहिक रूपमा तरकारी लगाउदा कृषकहरुको आमदानी वृद्धि भएको देखिन्छ ।

तालिका ५.२	
सामुहिक तरकारी खेतको मासिक आम्दानी विवरण	
महिना	आम्दानी रु.मा
बैशाख	१००००
जेष्ठ	१२०००
आषाढ	१८०००
श्रावण	२०००
भाद्र	३००००
असोज	१५०००
कार्तिक	२०००
मंसिर	२०००
पुष	२०००
माघ	५०००
फागुन	१००००
चैत	१००००
जम्मा	११७०००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०६८

माथिको तालिका अनुसार सामुहिक रुपमा तरकारी खेती गर्दा मासिक रुपमा अरु महिनामा भन्दा भाद्र महिनामा बढी आम्दानी भएको देखिन्छ । यस अनुसन्धान क्षेत्रमा हिउदे र वर्षे याममा समेत बाह्रै महिना व्यवसायिक तरकारी उत्पादन भइरहने मुख्य कारण सिञ्चाइको प्रयाप्त हुनु हो । सिञ्चाइको सुविधा प्राप्त हुँदै गर्दा कृषक समूहहरु तरकारी खेती तर्फ भुकाव राख्दै गए । भुकाव राख्दै तरकारी उत्पादन सुरु गरेपछि तरकारी उत्पादनमा वृद्धि हुँदै गयो । त्यसबाट आम्दानी वृद्धि भयो र अझ कृषकहरु तरकारी उत्पादन तर्फ बढी आकर्षित वन्दै गए । तरकारी उत्पादनमा व्यवसायिकता बढ्दै गयो । ज्ञान, सीप र क्षमतामा पनि विकास हुँदै गर्दा यी कृषकहरुले वेमौसमी तरकारी उत्पादन पनि सुरु गरे । वेमौसमी तरकारी खेती भन्नाले साधारणतः प्रतिकूल र अनुकूल समयमा उन्नत प्रविधि प्रयोग गरी उत्पादीत तरकारीलाई अभाव ग्रस्त समयमा अभावग्रस्त ठाउँमा पठाउने

व्यवसायलाई वेमौसमी तरकारी खेती भनिन्छ । मौसमी तरकारीको तुलनामा यसरी उत्पादन गरीने वेमौसमी तरकारी खेतीबाट तरकारी उत्पादक कृषकहरूले करिब दोब्बर मूल्य प्राप्त गर्न सक्दछन् । जसका लागि हावापनी र भू-वनोट सरकारी निती, यातायात, उन्नत प्रविधि, सिञ्चाइ तथा वीउ कृषि सामग्री, प्रचार प्रसार, बजार, कृषि ऋण, तालिम आदिको यथोचित व्यवस्था हुनुपर्दछ ।

यस अध्ययन क्षेत्रमा तरकारी उत्पादन कृषक समूहहरूले विगत केहि वर्ष यता देखी मौसमी तरकारी अलावा वेमौसमी तरकारीको उत्पादन पनि सुरु गरेका छन् । प्रमुख वेमौसमी तरकारीहरूमा काउली, बन्दा, गोलभेडा, काक्रो, रायो, मुला, धनिया, मेथी, फर्सी, घिरौला, करेला आदि रहेका छन् । यस अध्ययन क्षेत्रका तरकारी उत्पादक कृषकहरू वेमौसमी तरकारी उत्पादन गर्नतर्फ लाइरहेका छन् ।

परिच्छेद : छ

कृषक समूह प्रणालीले पारेका प्रभावहरु

समूह भन्नाले त्यस्तो अवधारण हो जुन सामाजिक सांस्कृतिक रूपले निर्माण भएको हुन्छ । हरेक समाजमा आफ्नै समूह निर्माण भएको हुन्छ । लाखौं लाखमा छरीएर रहेका कृषकहरुलाई सिमित स्रोत साधनबाट सेवा पुऱ्याउन नसकिने हुनाले समूहको अवधारण विकास भएको हो । नेपालको जस्तो भौगोलीक विकटता र विविधता रहेको देशमा कृषकसंग व्यक्तिगत सम्पर्क कायम गरी काम गर्न कठिन हुनेहुदा समूह पद्धतिको अवलम्बन गरिएको हो । समूहमा सदस्यहरुको सक्रीय सहभागीता रहने र आपसी समझदारी मा समेत वृद्धि हुने कारणबाट कृषि विकासमा पनि यस पद्धतिले ठुलो भूमिका खेल्ने विश्वास गरिएको छ । यस क्षेत्रमा बहुसंख्यक जनता कृषि पेशामा आश्रित छन् । यस समूहका कुन कुन कार्य महिलाले र कुन कुन कार्य पुरुषले गर्दछन भन्ने हेर्न खोजिएको छ ।

६.१ कृषक समूहमा रहेर उत्पादन गर्दाका फरकहरु

कृषक समूहमा नहुदा सवै जोखिम एकलै जुटाउनु पर्ने थियो भने समूहमा हुदा सवै कम वाडफाड हुने र समूहमा रहदा बढी भन्दा बढी उत्पादन हुने र एकलै गर्दा कम उत्पादन हुने र फाइदा पनि कम हुने पाइयो ।

तालिका ६.१

कृषक समूहको समूहमा रहँदा र नरहँदा उत्पादनमा हुने फरक

तरकारी उत्पादन टनमा	वैशाख	जेष्ठ	आषाढ	श्रावण	भाद्र	असोज	कार्तिक	मंसिर	पुस	माघ	फागुन	चैत	जम्मा
एकल उत्पादन	२	३	६	२	३०	८	५	२	१	२	६	६	४६
समूह उत्पादन	१०	१२	१८	५	५०	२५	१५	५	२	५	१०	१०	१२२
फरक	८	९	१२	३	२०	१७	१०	३	१	३	४	४	७६

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६८ ।

माथिको तालिका अनुसार एकल रुपमा तरकारी उत्पादन गर्दा बजारको खोजी गर्न तथा उत्पादन गर्न कठिनाई हुने पाइयो भने सामुहिक रुपमा तरकारी खेती गर्दा सबै सदस्यहरु मिली जुली काम गर्ने हुनाले बढी भन्दा बढी उत्पादन हुने र फाइदा पनि बढि हुने बजार खोजी गर्न पनि सजिलो हुने गरेको पाइयो ।

६.२ कृषक समूहलाई सहकारीकरणमा परिणत गर्ने आधार तयार

सामान्यतः सहकारी ऐन, २०४२ अनुसार तोकिएको ढाँचा पुरा भएको अवस्थामा कृषक सहकारी संस्था दर्ता गर्ने योग्य भएको हुन्छ । सहकारीको मर्म र भावना अनुरूप कार्य गर्न र गराउनका लागि सो क्षेत्रमा केही कार्य अनुभव भएको संस्थालाई सहकारीमा परिणत गर्दा बढी सक्रिय, प्रभावकारी दिगो र समुहहरुको उन्नतीमा योगदान गर्न सक्दछन् कृषक सहकारी बढी दिगो हुने आधारहरु

- कृषक समूहको रुपमा ३ वर्षको अनुभव भएको ।
- पर्याप्त बचत संकलन एवं सञ्चालन भएको ।
- व्यवसायिक क्रियाकलापहरु सञ्चालन गर्न सक्षम भएको ।

६.३ कृषक समूहमा लैङ्गिक सहभागितामा परेको प्रभाव

नेपालको कृषि विकाशको इतिहासमा कृषि प्रसार कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउन विभिन्न कृषि प्रसार पद्धतिहरुको अवलम्बन गरेतापनि कुनै पनि पद्धति लामो अवधिसम्म कार्यान्वयन भएको पाईदैन विगत केहि वर्ष देखि उन्नत कृषि प्राविधिहरु कृषक समुह मार्फत संचालन भईरहेका र यो पद्धतिलाई कृषक स्वयमले ग्रहण गरि अवलम्बन गरेको पाईएको छ । कृषक समुह नै प्राविधिक प्रसारको प्रमुख माध्यम भएकोले कृषि प्रसारमा यसको महत्व पूर्ण भूमिका रहेको छ । यस्ता समुहको सक्रियता र संस्थागत विकासबाट नै प्रविधि हस्तान्तरण प्रभावकारी हुन गई कृषि विकासमा टेवा पुग्न सकेको छ । यस समूहका कुन कुन कार्य महिलाले र कुन कुन कार्य पुरुषले गर्दछन् भन्ने कुरा हेर्न खोजिएको छ ।

क. तरकारी बेच्ने कार्यमा लैङ्गिक सहभागीता

लैङ्गिक सहभागीतामा सामुहिक तरकारी खेती गर्ने क्रममा तरकारी बेच्ने कार्यमा कसले बढी गर्नुहुन्छ भन्ने सोधेको प्रश्नमा पुरुषले बढी गरेको पाईयो ।

तालिका नं ६.२

तरकारी बेच्ने कार्यमा लैङ्गीक सहभागीता

क्र. सं.	विवरण	कृषिजन्य	प्रतिशत
१.	पुरुषले गर्ने	७५	६०
२.	महिलाले गर्ने	२०	१६
३.	महिला र पुरुष दुवैले गर्ने	३०	२४
	जम्मा	१२५	१००%

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८

तरकारी बेच्ने कार्यमा लैङ्गीक सहभागीता अध्यान क्षेत्रमा उत्पादन भएका तरकारी अन्यत्र लगी विक्री वितरण हुने गरेका पाइयो । त्यसैगरी उत्पादीत तरकारीलाई बजार सम्म पुर्याउनका लागि ग्रामीण सडकको व्यवस्था गरेको पाइयो । त्यहाँ सबैले ल्याएको तरकारीलाई कृषि सहकारी जम्मा गरेर राख्ने र बजार सम्म विक्री गर्ने व्यवस्था गरीएको पाइयो । तालिका नं. ६.२ अनुसार तरकारी बेच्ने काममा ७५ प्रतिशत महिलाले २० महिला र पुरुष दुवैले गर्ने ३० रहेको पाइयो ।

ख. विउ छनोटमा लैङ्गीक सहभागीता

व्यावसायिक तरकारी खेती गर्ने क्रममा कुन-कुन तरकारीको खेती गर्न र कुन तरकारीको लागि कस्तो जातको विउ छनोट गर्ने भन्ने एउटा महत्वपूर्ण कार्य हो । अध्ययन क्षेत्रमा विउको छनोट कस्ले गर्नु हुन्छ भनेर सोधेको प्रश्नमा अधिकांश कृषकहरूले पुरुषहरूको सहभागीता बढी भएको पाइयो ।

तालिका नं ६.३
विउ छनोटमा लैङ्गीक सहभागीता

क्र. सं.	विवरण	समूह संख्या	प्रतिशत
१.	पुरुषले गर्ने	५०	४०
२.	महिला ले गर्ने	३०	२४
३.	महिला पुरुष दुवैले गर्ने	३५	२८
४.	अन्यले गर्ने	१०	८
	जम्मा	१२५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८ ।

तालिका नं. ६.३ अनुसार विउ छनोट गर्ने काम पुरुषले ४०% महिलाले गर्ने काम २४% महिला पुरुष दुवै मिलेर गर्ने २८% अन्यले गर्ने ८% रहेको पाइयो ।

ग. खनजोत गर्ने कार्यमा लैङ्गीक सहभागीता

खनजोत गर्ने कार्यलाई लैङ्गीक सहभागीताको आधारमा हेर्दा पुरुषहरुको सहभागीता बढी भएको पाइयो । अध्ययन क्षेत्रका सबै कृषकहरुले घरमा जोत्ने काम पुरुषले मात्र गर्ने गरेको पाइयो । खन्ने कार्यमा महिलाहरु पनि सहभागी हुने गरेका छन् ।

तालिका नं ६.४

खनजोत गर्ने कार्यमा लैङ्गीक सहभागीता

क्र.सं.	विवरण	समूह संख्या	प्रतिशत
१.	पुरुषले गर्ने	५०	४०
२.	महिलाले गर्ने	३५	१८
३.	महिला र पुरुषले गर्ने	२०	१६
४.	अन्यले गर्ने	२०	१६
	जम्मा	१२५	१००%

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८

तालिका नं. ६.४ अनुसार खनजोत गर्ने काम पुरुषले ४०%, महिलाले १८% महिला पुरुष दुवैले १६% अन्यले १६% गरेको पाइयो ।

घ. गोडमेल, मलजल लगाउने कार्यमा लैङ्गीक सहभागिता

तरकारी बारीमा गोडमेल गर्ने, मलजल लगाउने, ब्याड सम्माउने जस्ता कार्यहरु कसले गर्न हुन्छ भनेर सोधिएको प्रश्नमा अधिकांश कृषकहरुले दुवै मिलेर कार्य गर्दछन् ।

तालिका नं. ६.५

गोडमेल, मलजल लगाउने कार्यमा लैङ्गीक सहभागिता

क्र. सं.	विवरण	समूह संख्या	प्रतिशत
१.	पुरुषले गर्ने	२०	१६
२.	महिला ले गर्ने	३५	२८
३.	महिला पुरुष दुवैले गर्ने	७०	५६
	जम्मा	१२५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८

तालिका नं. ६.५ अनुसार गोडमेल गर्ने काम पुरुषले १६%, महिलाले २८%, महिला पुरुष दुवैले ५६% गरेको पाइयो ।

ड. तरकारी काट्ने र टिप्ने कार्यमा लैङ्गीक सहभागीता

तरकारी काट्ने र टिप्ने कार्यमा लैङ्गीक सहभागीता तरकारी खान योग्य भएपछि तरकारीको स्वरूप अनुसार काट्ने काम गरिन्छ । यसरी तरकारीलाई काट्ने वा टिप्ने काममा महिला र पुरुष दुवै मिलेर गर्ने अभ्यास पाइएको छ ।

तालिका नं. ६.६

तरकारी काट्ने र टिप्ने कार्यमा लैङ्गीक सहभागीता

क्र. सं.	विवरण	समूह संख्या	प्रतिशत
१	पुरुषले गर्ने	२०	१६
२	महिलाले गर्ने	३०	२४
३	महिला पुरुष दुवैले गर्ने	७५	६०
	जम्मा	१२५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८

तालिका नं. ६.५ अनुसार तरकारी काट्ने र टिप्ने गर्ने काम पुरुषले १६% महिलाले २४% महिला पुरुष दुवैले ६०% गरेको पाइयो ।

परिच्छेद : सात

अध्ययनको सरांश, निष्कर्ष तथा सुभावहरु

७.१ सरांश

कृषि सेवा प्रसारमा समूह प्रणाली को प्रभावकारिता भन्ने शीर्षकमा गरिएको यो अध्ययन वालिङ न.पा. वार्ड नं. २, ६ र ८ मा सामुहिक तरकारी खेतीको अवस्था पहिचान गर्न, कृषि सेवा प्रसारमा समूह प्रणाली किन प्रयोग हुन थाल्यो, समूह प्रणालीको माध्यम बाट कृषि सेवा कति प्रभावकारी भएको छ, समूह प्रणालीको सेवा पद्धतिले किसानको सन्तुष्टी उत्पादन र योजनाको लक्ष्य पुरा गर्न कसरी सहायको छ, जस्ता उद्देश्यहरु प्राप्त गर्नको लागि गरिएको थियो ।

वालिङ न.पा. मा रहेका १६ वटा कृषक समूह मध्ये सम्भावनायुक्त नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरि ३ वटा कृषक समूहलाई नमुनाका रूपमा छनोट गरिएको छ । अध्ययनको लागि प्राथमिक तथा द्वितीय दुवै किसिमका तथ्यङ्कहरुको प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक तथ्याङ्क संकलनको लागि सहभागी अवलोकन अन्तर्वाता अनुसुचि, लक्षित समूह छलफल व्यक्तिगत अध्ययन आदि विधिको प्रयोग गरि रहेको छ । यो अध्ययन अन्वेषणात्मक तथा वर्णनात्मक दुवै ढाँचामा गरिएको छ ।

यस अध्ययन क्षेत्रमा तरकारी खेती गरेर प्रति महिनामा रु १०००००-२००००० सम्म आमदानी गरेको पाइयो सामुहिक तरकारी खेति अन्तर्गत विउ छनोट गर्ने कार्यमा २४ प्रतिशत खन जोत कार्यमा २८ प्रतिशत गोडमेल मलजल गर्ने कार्यमा २८ प्रतिशत तरकारी, टिप्ने र काट्ने कार्य मा २४ बेच्ने कार्यमा २४ प्रतिशत महिला सहभागी रहेको पाइयो सामुहिक तरकारी खेतिबाट आमदानीमा वृद्धि भएपछि कृषकहरुको जिवन स्तरमा सुधार आयको र कृषि पेशामा एक सम्मानित पेशाको रूपमा हेर्न थालिएको पाइन्छ ।

यस अध्ययनका मुख्य प्राप्तिहरु यस प्रकार बुदागत रूपमा प्रस्तुत गरीएको छ ।

- १) एकल रूपमा तरकारी खेती गर्दै आएका कृषकहरु सामुहिक रूपमा तरकारी खेती गर्न थालेको पाइयो ।

- २) सामुहिक रूपमा तरकारी खेती गर्न थालेपछि मौसमी मात्र नभई बेमौसमी तरकारी खेती पनि गर्ने पाइयो ।
- ३) यहाँ उत्पादन हुने प्रमुख तरकारी वालीहरुमा आलु, गोलभेडा, काउली, वन्दा, घिरौला, साग पात आदि रहेको र प्रति वर्ष १०००००-२००००० आम्दानी भएको पाइयो ।
- ४) तरकारी खेती अन्तर्गत विउको छनोट कार्यमा पुरुषको सहभागीता ४० प्रतिशत महिला र पुरुष दुवैको सहभागीता २४ प्रतिशत महिला २८ प्रतिशत र अन्यको सहभागीता ८ प्रतिशत रहेको पाइयो ।
- ५) खनजोत गर्ने कार्यमा पुरुषहरुको सहभागीता ४० प्रतिशत महिला सहभागीता १८ प्रतिशत महिला र पुरुषको सहभागीता १६ प्रतिशत अन्यमा १६ प्रतिशत भएको पाइयो ।
- ६) गोडमेल, मलजल लगाउने कार्यमा पुरुषहरुको सहभागीता १६ प्रतिशत महिला सहभागीता २८ प्रतिशत महिला र पुरुष दुवैको ५६ प्रतिशत रहेको पाइयो ।
- ७) तरकारी काट्ने र वेच्ने कार्यमा पुरुषहरुको सहभागीता १६ प्रतिशत महिलाको सहभागीता २४ प्रतिशत महिला र पुरुषको दुवैको सहभागीता ६० प्रतिशत रहेको पाइयो ।
- ८) तरकारी वेच्ने कार्यमा पुरुषहरुको सहभागीता ६० प्रतिशत महिला सहभागीता १६ प्रतिशत र महिला र पुरुषको सहभागीता २४ प्रतिशत रहेको पाइयो ।
- ९) सामुहिक तरकारी खेतिबाट आम्दानी मा वृद्धि भएपछि तिव्र स्तरमा सुधार आयको समयको सदुपयोग भएको सम्वन्धमा सुधार हुनका साथै तरकारी उत्पादन समूह जस्ता सामाजिक संस्थाहरुको स्थापना र विकाश भएको पाइयो ।
- १०) सामुहिक तरकारी खेतिबाट बढी आम्दानी लिन थालेपछि कृषि पेशालाई एक सम्मानित पेशाका रूपमा हेर्न थालीएको पाइयो ।
- ११) कृषि सेवा प्रसारमा अरु प्रणालीबाट भन्दा समुह प्रणालीबाट बढी भन्दा बढी फाईदा लिन सकिने, एक अर्को बीच कामको बाँडफाड हुने भएकोले यसको प्रयोग हुन थाल्यो ।
- १२) समुह प्रणालीका माध्यम बाट कृषि सेवा टेवा छिटो छरितो किसान समक्ष पुग्ने भएकोले यसको प्रभावकारी मानिन थाल्यो ।

- १३) समुह प्रणालीको पद्धतिले योजना बनाउन सबै मिलेर बनाउदा सजिलो हुने र समूहका किसानहरुमा बढी फाईदा वा सन्तुष्टि दिने र बढी उत्पादन हुने गरेको पाईयो ।
- १४) समुह निर्माण गर्दा समान उद्देश्य भएका ब्यक्तिका छनोट गरिने यस समुह निरन्तर गतिशिल हुने पाईयो ।
- १५) कृषक समुह र कृषि प्रणाली एक अर्का बिच नड र मासुको जस्तो समबन्ध हुने भएकोले यी दुवै बीच अन्तर सम्बन्ध रहेको पाईयो ।

७.२ निष्कर्ष

तरकारी खेति उत्पादन गर्नका लागि अनुकूल हावापानी हुनुले गर्दा यँहा कृषकहरुले सामुहिक रुपमा तरकारी खेति गर्दै आएका छन् । उनिहरुले प्राप्त गरेका सफलताले अन्य कृषक समूहलाई पनि तरकारी खेतितर्फ आकर्षित गरेको छ । जसले गर्दा निकट भविष्यमा व्यवसायिक रुपमा तरकारी खेति गर्न कृषकहरुको संख्यामा वृद्धि हुने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

सामुहिक रुपमा तरकारी खेति गरेर आमदानी बढाउन सफल भएपछि कृषि पेशालाई एक सम्मानित पेशाको रुपमा हेर्न थालिएको छ । परम्परागत कृषि प्रणालीलाई औलाउँदै आएका वर्तमानमा कृषक समूह प्रणालीको महत्व बढदै गएको छ । परम्परागत कृषि प्रणालीबाट भन्दा समूहगत प्रणालीबाट बढी भन्दा बढी आमदानी वा उत्पादन भएको छ ।

७.३ सुभावहरु

उत्पादित कृषि उपजहरुमध्ये उचित तरिकाले भण्डार गरेर राख्न मिल्ने कृषि संकलन केन्द्रको व्यवस्था हुनुपर्ने, कृषि उपजहरु पनि भण्डारको अभावमा कम मुल्यमा बेचन बाध्य भएका हुनाले यस क्षेत्रमा कम्तीमा एकवटा मात्र भए पनि शीतगृह निर्माण गर्न सकेको खण्डका यहाँको तरकारी खेतिको भविष्य उज्ज्वल देखिन्छ । कृषक समूहलाई सहरकारीको मोडलमा रुपान्तर गर्ने सम्भावना बढाएमा समूहको व्यवसायिकता दीगो हुन सघाउने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सूची

- अधिकारी, चेतनाथ, २०६५, “वार्षिक कृषि विकास कार्यक्रम तथा तथ्याङ्क पुस्तिका” स्याङ्जा जिल्ला कृषि विकास कार्यालय ।
- उपाध्याय, सुर्यनाथ, २०५५, “समूह प्रणाली कार्यन्वयन निर्देशिका” कृषि अनुसन्धान तथा प्रसार आयोजना ।
- कोइराला, गिता, २०६६, “कृषक समूह गठन तथा परीचालन” ललितपुर हरिहर भवन कृषि प्रसार निर्देशनालय ।
- थापा, गंगा वाहादुर, २०६५, “आधारभूत सेवाकालीन तालिम” क्षेत्रिय कृषि तालिम केन्द्र, लुम्बे कास्की ।
- धिताल, विष्णु कुमार र गणपति ओझा, २०६४, “कृषक समूहहरूको संस्थागत विकास” ललितपुर: दिगो भु-व्यवस्थापन ।
- पोखरेल, नानीराम र केशवराज सापकोटा, २०६०, कृषि र वातावरणीय समाजशास्त्र, किर्तिपुर क्षितिज प्रकाशन ।
- पौडेल, रामचन्द्र, २०५०, “समूह गठन तथा संचालन कार्यविधि निर्देशिका” कृषि विकास विभाग ललितपुर गौतम, जगदीचन्द्र, २०५०, “समूह गठन तथा संचालन कार्यविधि निर्देशिका” कृषि विकास विभाग, ललितपुर शाही, दान वहादुर, “समूह प्रणाली कार्यन्वयन निर्देशिका” कृषि प्रसार आयोजना ।
- विष्णु धिताल, वलराम पौडेल, नविन डागी, २०६४, “ कृषक समूह योजना तथा अनुगमनका लागी तथ्याङ्क संकलन फारम” दिगो भु -व्यवस्थापन कार्यक्रम ।
- बगाले, धर्मराज, २०६६, कृषक समूह गठन तथा परिचालन विधि ।
- मल्लिक, राजेश्वरनाथ, १९८२, “वाली विज्ञानको सिद्धान्त” पुलचोक ललितपुर साभा प्रकाशन छापाखाना ।
- महत्तो, राम सेवक, २०६६, “कृषक समूहको नमुना विधान” ललितपुर हरिहर भवन कृषि प्रसार निर्देशनालय ।
- रावल, मानवहादुर, २०६५, “कृषक समूह परिचालन एक जानकारी” डोटी चौमासीक प्रकाशन ।
- शाक्य, श्याम काजी, २०५३, “समूह प्रणाली कार्यन्वयन निर्देशिका” कृषि प्रसार आयोजना ।
- सिन्हा, विन्देश्वरी, २०५० “समूह गठन तथा संचालन कार्य विधि निर्देशिका, ललितपुर : कृषि विकास विभाग ।

श्रेष्ठ, कृष्ण वहादुर, २०५५, "समूह प्रणाली कायैन्वयन निर्देशिका" कृषि अनुसन्धान तथा प्रसार
आयोजना ।

श्रेष्ठ, टंक वहादुर, २०५३, "समूह प्रणाली कार्यन्वयन निर्देशिका" कृषि प्रसार आयोजना ।

Napier and gershenteld, (1996) "कृषक समूह गठन तथा परिचालन विधि" ललितपुर ।

अनुसूची १

कृषि सेवा प्रसारमा समूह प्रणालीको प्रभावकारिता

विषयक अनुसन्धान प्रयोजनका लागि अन्तरवार्ता फारम

कृषकसँगको वैयक्तिक अन्तरकृया सूची -२०६९

श्रद्धेय अगुवा कृषक व्यक्तित्व

नमस्कार,

पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखराबाट समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहका लागि शोधपत्र तयार गर्नेहेतुले म यस क्षेत्रको कृषक समूह परिचालन प्रणालीको अनुसन्धानका क्रममा आइपुगेकी छु । मेरा जिज्ञासाहरू केवल प्राज्ञिक अनुसन्धानका लागि मात्र हुन् । तपाईंले उपलब्ध गराउनु भएका तथ्यको सुरक्षित गोपनियताको प्रतिबद्धता जनाउँदछु । मेरो अनुसन्धान प्रयोजनलाई प्रभावकारी बनाउन पर्याप्त सत्य तथ्य उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याइ दिनुहुन हार्दिक अनुरोध गर्दछु ।

अप्यरा श्रेष्ठ

शोधार्थी (८१/२०६३)

समाजशास्त्र मानवशास्त्र विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

उत्तरदाताको नाम :

उमेर :

लिङ्ग :

- १) तपाइको घरमा कति जना सदस्य हुनुहुन्छ ?
महिला पुरुष जम्मा
- २) तपाइको घरमा खेतीयोग्य जमिन कति छ ?
क) खेत रोपनी ख) बारी रोपनी
ग) पाखो रोपनी
- ३) आफ्नो खेतवारीमा के खेती गर्नुहुन्छ ?
क) अन्नबाली ख) तरकारी
- ४) तरकारी अन्तर्गत कुनकुन बालीहरु लगाउनुहुन्छ र वार्षिक कति उत्पादन हुन्छ ?
क) बन्दा के.जी
ख) काउली के.जी
ग) गोलभेडा के.जी

- घ) मुला के.जी
 ड) सागपात के.जी
 च) आलु के.जी
 छ) काँक्रो के.जी
 ज) अन्य के.जी
- ५) सामुहिक रुपमा तरकारी खेती गर्न लाग्नुभएको कति भयो ?
 क) १ वर्ष ख) २ वर्ष ग) ३ वर्ष घ) ४ वर्ष ड) ५ वर्ष
 च) अन्य
- ६) सामुहिक रुपमा तरकारी खेतीतर्फ किन आकर्षित किन हुनुभयो ?
 क) अरुको देखेर ख) कृषि विकासले गर्दा ग) रोजगार नपाएर
- ७) तरकारी खेती गर्नु पूर्व र पछि वार्षिक रुपमा कति आम्दानी गर्नुहुन्छ ?
 व्यावसायिक तरकारी खेती गर्नुपूर्व रुपैयाँ प्रति वर्ष
 व्यावसायिक तरकारी खेती गरेपछि रुपैयाँ प्रति वर्ष
- ८) खेतिवारीमा कसले बढी काम गर्नुहुन्छ ?
 क) महिला ख) पुरुष ग) महिला र पुरुष दुवैको सल्लाहामा घ) अन्यले
- ९) कुन बिउ लगाउने भनेर विउको छनौट कसले गर्नुहुन्छ ?
 क) महिला ख) पुरुष ग) महिला र पुरुष दुवैको हल्लाहामा घ) अन्य
- १०) खन जोत गर्ने कार्य कसले गर्नुहुन्छ ?
 क) महिला ख) पुरुष ग) दुवै
- ११) गोडमेल गर्ने तथा मलजल गर्ने कार्य कसले गर्नुहुन्छ ?
 क) महिला ख) पुरुष ग) दुवै
- १२) तरकारिको मुल्य निर्धारण कसले गर्नुहुन्छ ?
 क) महिला ख) पुरुष ग) दुवै
- १३) तरकारी बेच्ने काम कसले गर्नुहुन्छ ?
 क) महिला ख) पुरुष ग) दुवै
- १४) तरकारी उत्पादन गर्न थालेपछि कुन-कुन पक्षहरुमा सुधार आएको पाउनुभएको छ ?

- १५) खेतबारीमा कततिको सिंचाइ सुविधा छ ?
क) सवैमा ख) अलिअलि ग) छैन
- १६) सिंचाइको स्रोत के हो ?
क) कुलो ख) धारा ग) अन्य
- १७) तरकारी उत्पादन गर्ने क्रममा कुन-कुन समस्याहरु भोगनुभयो ? उल्लेख गर्नुहोस् ।
.....
- १८) ती समस्याहरुको समाधान कसरी गर्नुभयो ?
.....

अनुसूची २

कृषक समूहको क्षेत्र र समूहमा लैङ्गिक सहभागिता विवरण

क्र.स.	कृषक समूहको नाम कृषि सम्पर्क केन्द्र वालिङ्ग	कार्य क्षेत्र गा.वि.स. न.पा.	समूहको उद्देश्य	समूहमा महिला	पुरुष	जम्मा	कृषक समूहको अध्यक्ष	समूहको हितकोष	समूह गठन मिति
१	दलित कृ.स.	वालिङ्ग न.पा.६	बहुउद्देशीय	६	११	१७	घोक व. दर्गी	३०४०	२०६१/१०/०५
२	आत्मनिर्भर तरकारी उत्पादन समूह	वालिङ्ग न.पा.१०	तरकारी	६	१४	२०	केशव प्र. अर्याल	१५८९५	२०५८/०३/२२
३	अमले तरकारी उत्पादन कृ.स.	वालिङ्ग न.पा.११	तरकारी	४	१३	१७	हुम नारायण हुंगाना	२०००००	२०५४/०६/१६
४	तारादेवी कृ.स.	वालिङ्ग न.पा.६	बहुउद्देशीय	१८		१८	आनन्द कुमारी गुरुङ	३५९५०	२०५२
५	कुमाहदी खाद्यन्न उत्पादन स.	वालिङ्ग न.पा.१	खाद्यन्न	३	१९	२२	श्याम प्र. अर्याल	४७९०	२०६०
६	अर्मादी च्याउ उत्पादन कृ.स.	वालिङ्ग न.पा.७	च्याउ	३	१४	१७	विन्द व. थापा	४९८०	२०५८
७	सुकौदी बहुउद्देशीय कृ.स.	वालिङ्ग न.पा.९	बहुउद्देशीय	८	९	१७	भव खाड	२७९०५७	२०५६
८	भुम्रे कृ.स.	वालिङ्ग न.पा.१	बहुउद्देशीय		२३	२३	पदम प्र. श्रेष्ठ	२८८९५६	२०५७
९	छाया क्षेत्र कृ.स.	वालिङ्ग न.पा.८	बहुउद्देशीय	११	५	१६	शेषकान्त पौडेल	१०७७८	२०५६
१०	त्रियासी तरकारी खेती कृ.स.	वालिङ्ग न.पा.८	तरकारी		२५	२५	भूमिनन्द रेग्मी	५३२२	२०६२

११	शिकवारे मौरिपालन कृ.स.	वालिड न.पा.७	मौरी	१	१४	१५	माधप प्र. रेग्मी	५०००	२०६४
१२	अर्मादी वहुउद्देशीय कृ.स.	वालिड न.पा.७	वहुउद्देशीय		२६	२६	नरायण प्र. कापले	१७९३४	२०५६
१३	सिमल चौपारी खाद्यन्न तथा तरकारी उ.कृ.स.	वालिड न.पा.७	खाद्यन्न र तरकारी	३	२२	२५	कमल प्र. कापले	१४३६१	२०५८
१४	रम्भादेवी कृ.स.	वालिड न.पा.७	वहुउद्देशीय	५	१२	१७	यक्ष प्र. कापले	१२१११	२०५८
१५	नवोदय जनकल्याण महिला कृ.स.	वालिड न.पा.९	वहुउद्देशीय	२०		२०	सीता अर्याल	१०५५४	२०६४
१६	गरौकालिका तरकारी कृ.स.	वालिड न.पा.३	तरकारी	३	११	१४	यम ब. थापा	१३४६६	२०५८

लक्षित समूह छलफलको लागि प्रश्नावली

- १) यस समूहमा कुन-कुन तरकारीहरु उत्पादन हुन्छन् ?
- २) व्यावसायिक रुपमा तरकारी उत्पादन गर्न थाल्नुभएको कति भयो ?
- ३) तरकारीको बारेमा तालिम कहाँबाट पाउनुभयो ?
- ४) वार्षिक रुपमा के कति तरकारी उत्पादन हुन्छ ?
- ५) तरकारी कति आम्दानी हुन्छ ?
- ६) उत्पादित तरकारी घरबाटै बेच्नुहुन्छ कि कहाँ लगेर बेच्नुहुन्छ ?
- ७) तरकारी उत्पादन गर्दा परिवामा कुन काम क-कसले गर्दछ ?
- ८) तरकारी व्यावसाय गरेपछि के फाइदा पाउनुभएको छ ?
- ९) तरकारी व्यावसायमा रहेका समस्याहरु के के छन् र तिनको समाधान गर्न के गर्नुपर्ला ?
- १०) तपाइहरुलाई लागेका अन्य कुराहरु केही छन् कि ?